

ՀԱՅԿԱՎԻՏ ԲԱՆԱԿ

ԱՊՐԱՅԻՆ ԲԱՆԱԿ ՈՒՐԱՊՈՒՆ ԲԱՆԱԿ 4(18)•1998

**ՀԱՆՈՒՆ ԱՆԿԱՆՈՒԹՅԱՆ, ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ, ԱՆԿՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ
ВО ИМЯ НЕЗАВИСИМОСТИ, ГОСУДАРСТВЕННОСТИ, БЕЗОПАСНОСТИ
IN FAVOR OF INDEPENDENCE, STATE ORGANIZATION AND SECURITY**

Հայաստանի Հանրապետության ղեկավարները
Նոարյուրում Հաղթական կամարի բացմանը. Երևան, 1998 թ. սեպտեմբերի 21
Руководители Республики Армения
на открытии Триумфальной арки в Ераблуре. Ереван, 21 сентября 1998 г.
The leaders of the Republic of Armenia
at the opening ceremony of Triumphal Arch on Erablur, Yerevan, 21 September, 1998

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿ

ՈԱԶՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆՂԵՍ

Լույս է տեսնում 1995 թվականից
տարին շորս անգամ

4(18)•1998

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՒԵԳԻՍ

Շիրխանյան Վ. Գ.

(նախագահ)

Սարգսյան Ա. Ե.

(գլխավոր խմբագիր)

Աբրահամյան Մ. Ա.

Գասպարյան Վ. Ս.

Գևորգյան Է. Մ.

Գորդիենկո Ի. Վ.

Զինկիչ Ա. Վ.

Խորխորունի Վ. Վ.

Կարապետյան Լ. Ս.

Համբարձումյան Գ. Մ.

Հայրապետյան Վ. Ա.

Հարությունյան Ա. Թ.

Հարությունյան Գ. Բ.

Հարությունյան Մ. Հ.

Հարությունյան Վ. Վ.

Մարտիրոսով Լ. Ա.

Միլիտոնյան Է. Գ.

Պալյան Հ. Ս.

Պետրոսյան Ա. Ա.

Պետրոսյան Գ. Լ.

Սարգսյան Ա. Գ.

Սարգսյան Մ. Մ.

Տեր-Գրիգորյանց Ն. Գ.

Տեր-Թադևոսով Ա. Ի.

Քոթանջյան Հ. Ս.

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՈԱԶՄԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. Մ. Հակոբյան, Պաշտպանության և բանակի խնդիրները Հայաստանի առաջին հանրապետության խորհրդարանում (1918—1920 թթ.) 5

Վ. Ա. Մուրադյան, Գարեգին Նժդեհը և Հայկական հարյը երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին 16

ՈԱԶՄԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ն. Ի. Տուրկո, Ս. Ա. Մոդեստով, Ժամանակակից աշխարհաքաղաքականության մեխանիզմները 33

ՄԱՐՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ. ԶՈՐՔԵՐԻ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԱՎՏՈՄԱՏԱՅՎԱԾ ՀԱՄԱԿԱՐԳԵՐ

Վ. Կ. Բրուտյան, Ռազմական գործում օպտիմալացման տեսության կիրառելիության հարցի շուրջ . . 54

ՈԱԶՄԱՃԱՐՏԱՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈԳԵՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Վ. Հ. Մարգարյան, Ռեալ երթևեկության պայմաններում ստրես-գործոնի առկայությամբ վարորդի հակադրման ժամանակի չափումը 62

ՀԱԿԱՀԵՏԱԽՈՒՉՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. Ե. Սարգսյան, Գիտատեխնիկական հավահետախուլություն և ապատեղեկատվություն 70

ՈԱԶՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Վ. Խ. Բաղդասարյան, Համարի բառարան 82

«АЙКАКАН БАНАК» («АРМЯНСКАЯ АРМИЯ»)

ВОЕННО-НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
МИНИСТЕРСТВА ОБОРОНЫ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
№ 4 (18), 1998

Издается 4 раза в год

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

В. Г. Ширхянян (председатель); *А. Е. Саркисян* (гл. редактор);
М. А. Абрамян; *В. А. Айрапетян*; *Г. С. Амбарцумян*; *А. Т. Арутюнян*;
В. В. Арутюнян; *Г. Б. Арутюнян*; *М. А. Арутюнян*; *В. С. Гаспарян*; *Э. С. Геворгян*;
И. В. Гордценко; *А. В. Зиневич*; *А. С. Карапетян*; *Г. С. Котанджян*; *Л. А. Мартиросов*;
Э. Г. Милитонян; *О. С. Палян*; *А. А. Петросян*; *Г. Л. Петросян*; *А. Г. Саркисян*;
М. С. Саркисян; *Н. Г. Тер-Григорьянц*; *А. И. Тер-Татевосов*; *В. В. Хорхоруни*.

НАУЧНОЕ КОНСУЛЬТИРОВАНИЕ И РЕДАКТИРОВАНИЕ

генерал-лейтенант *М. А. Абрамян*; подполковник, д. мед. н., профессор *Б. Н. Арутюнян*;
генерал-лейтенант *В. В. Арутюнян*; лейтенант, к. филос. н., доцент *С. Г. Арутюнян*;
к. филос. н., доцент *В. Х. Багдасарян*; подполковник, д. ист. н., профессор *Б. П. Балаян*;
полковник, д. полит. наук, академик Российской Академии военных наук *Г. С. Котанджян*;
генерал-майор *Л. А. Мартиросов*; генерал-майор *С. С. Мартиросян*;
гвардии подполковник в отставке, д. ист. н., засл. деят. науки РА *В. А. Мурадян*;
подполковник, д. тех. н., академик Российской Академии военных наук *А. Е. Саркисян*;
генерал-лейтенант *Н. Г. Тер-Григорьянц*.

СОДЕРЖАНИЕ

ВОЕННАЯ ИСТОРИЯ

- А. М. Акопян*. Проблемы армии и обороны в парламенте первой Республики Армения 5 (28)*
В. А. Мурадян. Гарегин Нжде и армянский вопрос в годы второй мировой войны 16 (29)

ВОЕННАЯ ПОЛИТИКА

- Н. И. Турко*, *С. А. Могестов*. Механизмы современной геополитики . . . 33 (42)

ТАКТИКА. АВТОМАТИЗИРОВАННЫЕ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ ВОЙСКАМИ

- В. К. Брутян*. К вопросу о применимости теории оптимизации в военном деле 52 (60)

ВОЕННО-ИНЖЕНЕРНАЯ ПСИХОЛОГИЯ

- В. Г. Маргарян*. Измерение времени реакции водителя в реальных условиях движения при наличии стресс-фактора 62 (68)

КОНТРАЗВЕДКА

- А. Е. Саркисян*. Научно-техническая контрразведка и дезинформация . . 70 (79)

ВОЕННАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ

- В. Х. Багдасарян*. Словарь номера 82

* Цифры в скобках обозначают страницу, с которой начинается текст на русском языке.

«HAIKAKAN BANAK» («ARMENIAN ARMY»)
MILITARY-SCIENTIFIC QUARTERLY
OF THE MINISTRY OF DEFENCE OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
N 4 (18), 1998

EDITORIAL BOARD

V. G. Shirkhanian (Chairman), *A. E. Sarkissian* (Editor-in-Chief),
M. A. Abrahamian, *V. S. Gasparian*, *E. S. Gevorgian*, *I. V. Gordienko*, *V. A. Hairapetian*,
G. S. Hambartsumian, *A. T. Haroutunian*, *G. B. Haroutunian*, *M. H. Haroutunian*,
V. V. Haroutunian, *L. S. Karapetian*, *V. V. Khorkhoruny*, *H. S. Kotanjian*, *E. G. Miltonian*,
L. A. Martirossov, *H. S. Palian*; *A. A. Petrossian*, *G. L. Petrossian*, *A. G. Sarkissian*, *M. S. Sarkissian*,
N. G. Ter-Grigoriants, *A. I. Ter-Tatevossov*, *A. V. Zinevich*.

SCIENTIFIC CONSULTING AND EDITING

M. A. Abrahamian, Major-General; *V. Kh. Baghdassarian*, Ass.-Prof., Ph. D. (Philosophy);
B. P. Balayan, Lieutenant-Colonel, Prof., Dr. of Hist. Sc.; *B. N. Haroutunian*, Lieutenant-Colonel,
Prof., Dr. of Medicine; *S. H. Haroutunian*, Lieutenant, Ass.-Prof., Ph. D. (Philosophy);
V. V. Haroutunian, Lieutenant-General; *H. S. Kotanjian*, Colonel, Dr. of Polit. Sc., Academician of
Russian Military Sciences Academy; *S. S. Martirosian*, Major-General; *L. A. Martirossov*,
Major-General; *V. A. Mouradian*, Guards Lieutenant-Colonel (Ret.), Dr. of Hist. Sc.,
Honorary Scientist of RA; *A. E. Sarkissian*, Lieutenant-Colonel, Dr. of Tech. Sc., Academician of
Russian Military Sciences Academy; *N. G. Ter-Grigoriants*, Lieutenant-General.

CONTENT

MILITARY HISTORY

- A. M. Hakopyan*. Problems of army and defense in parliament of the first republic of Armenia (1918—1920) 5 (30)*
- V. A. Mouradyan*. Garegin Nzhdeh and armenian question in years of Second World War 16 (31)

MILITARY POLICY

- N. I. Turko*, *S. A. Modestov*. Modern mechanisms of geopolity 33 (52)

TACTICS. AUTOMATED CONTROL SYSTEMS OF FORCES

- V. E. Brutyan*. To a question on applicability of the theory of optimization in military business 52 (61)

MILITARY-ENGINEERING PSYCHOLOGY

- V. G. Margaryan*. Measurement of time of reaction of the driver in real conditions of a movement at presence of the stress-factor 62 (69)

COUNTER-INTELLIGENCE

- A. E. Sargisyan*. Scientific and technical counter-intelligence and misinformation 70 (80)

MILITARY-SCIENTIFIC TERMINOLOGY

- V. Kh. Baghdassarian*. Volume dictionary 82

*Numbers in brackets mean page of text in English.

Ի գիտություն հեղինակների և ընթերցողների

Հոդվածները պետք է ներկայացվեն հայերեն լեզվով, երկու օրինակով՝ մեքենագրված երկու ինտերվալով, մինչև 15 էջ ծավալով, հոդվածին կից պետք է լինի նրա ռուսերեն ամփոփումը մինչև 2 էջ ծավալով:

Հեղինակները պետք է վկայակոչեն օգտագործված առավել կարևոր աղբյուրները:

Հեղինակները պատասխանատու են հոդվածներում բերվող փաստերի հավաստիության և գաղտնիության պահանջների պահպանման համար:

Հեղինակների դիրքորոշումը պարտադիր չէ, որ համընկնի խմբագրության դիրքորոշման հետ:

Դիագրամները, սխեմաները, գծագրերը, նկարները, լուսանկարները պետք է լինեն հստակ, տպագրության համար պիտանի:

Ձեռագրերը հետ չեն վերադարձվում:

Հոդվածներում պետք է վերծանված լինեն օգտագործվող ռազմամասնագիտական հապավումները:

К сведению авторов и читателей

Статьи следует представлять на армянском языке, в двух экземплярах, в пределах 15 страниц, напечатанных в два интервала, с приложением резюме на русском языке объемом до 2-х страниц.

Авторы должны давать сноски на использованные наиболее важные источники.

Авторы ответственны за достоверность и несекретность фактов, приводимых в статьях.

Позиции авторов не обязательно совпадают с позицией редакции.

Диаграммы, схемы, чертежи, рисунки, фотоснимки должны быть исполнены в четком изображении, пригодными для печати.

Рукописи не возвращаются.

В статьях должны быть раскрыты употребляемые военно-специальные аббревиатуры.

For the information of the authors and readers

The articles should be submitted in Armenian. Please, supply two copies. Articles are to be double spaced and should not exceed 15 pages in length. Provide Russian summaries (2 page maximum).

Authors should give footnotes for the sources used.

Authors are responsible for the accuracy and the non-confidential nature of the facts given in the articles.

Opinion expressed herein are those of the authors and are not necessarily those of the editorial board.

Diagrams, schemes, drawings, pictures, and photos should be of print quality.

Manuscripts are not returned.

Please explain acronyms.

ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԲԱՆԱԿԻ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆՈՒՄ
(1918—1920 թթ.)

Ա. Մ. ՀԱԿՈՒԹՅԱՆ, պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

Սույն հոդվածը նվիրված է այն խնդրին, թե Հայաստանի առաջին հանրապետության բարձրագույն օրենսդիր մարմինը՝ խորհրդարանը, ինչ վերաբերմունք է դրսևորել հանրապետության պաշտպանության ու բանակի պրոբլեմների նկատմամբ: Այս գործում կուսակցված փորձի վերհանումն ու ուսումնասիրումը անշուշտ որոշակի գիտագործնական նշանակություն ունեն ներկայիս հանրապետության պաշտպանության և բանակի կառուցման ռազմավարության մշակման համար. չէ՞ որ մենք գտնվում ենք գրեթե նույն աշխարհաքաղաքական պայմաններում, նույնն են մեր հարևանները, գրեթե նույնն են աշխարհի հպորները, փոխվել են միայն ժամանակները և կոնկրետ իրադրությունը:

Հայաստանի առաջին հանրապետության գոյության 2,5 տարվա ընթացքում կազմվել է երկու գումարման խորհրդարան: Առաջինը՝ որպես Հայոց Ազգային խորհրդի անմիջական իրավահաջորդ, կոչվել է Հայաստանի խորհուրդ: Այն կազմվել է բուլմակուսակցական ըսկըբուևքով, առանց ընտրությունների, ունեցել է ընդամենը 46 պատգամաւոր և գործել է 1918 թ. օգոստոսի 1-ից մինչև 1919 թ. հունիսի 5-ը: Երկրորդը, որը գործել է 1919 թ. օգոստոսի 1-ից մինչև 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ը, կազմվել է համառանակյան ընտրությունների միջոցով և ունեցել է ընդամենը 80 պատգամավոր, որոնցից 72-ը դաշնակցության անդամներ էին: Մեր կողմից արծարծվող հարցերի խորհրդարանական քննարկումների մասին լավ պատկերացում կազմելու համար նախ հարկ ենք համա-

րում ցույց տալ քաղաքական ուժերի դասավորությունը խորհրդարանում:

Առաջին խորհրդարանում գործել են չորս կուսակցական խմբակցություններ՝ Հայ հեղափոխական դաշնակցության (ՀՀԴ)՝ 18 պատգամավոր, Հայ ժողովրդական կուսակցության (ՀԺԿ)՝ 6, սոցիալ-դեմոկրատական՝ 6, որոնցից 5-ը մենջեիկ և 1-ը՝ բոլշևիկ, հեղափոխական սոցիալիստների (Էսեռներ)՝ 6, ինչպես նաև 2 անկուսակցական: Խորհրդի պատգամավոր էին նաև 6 թուրք, մեկ ռուս և մեկ քուրդ (եզդի), որոնք խմբակցություններ չէին կազմում, այլ պարզապես ազգային խմբերի ներկայացուցիչներ էին: Թվարկված կուսակցություններից ՀՀԴ-ն սկզբից մինչև վերջ եղել է Հայաստանի Հանրապետության հիմնական կառավարող կուսակցությունը:

Խորհրդարանում գործող կուսակցական խմբակցությունները կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ ազգային և ոչ ազգային, և երեք ուղղության՝ «աջադուլյան», «կենտրոնամետ» և «ձախակողմյան»: Այս տեսակետից ՀՀԴ-ն և ՀԺԿ-ն դասվում էին ազգային, իսկ սոցիալ-դեմոկրատները (մենջեիկ ու բոլշևիկ) և Էսեռները՝ ոչ ազգային կուսակցությունների խմբին: Ըստ գաղափարաբանական ուղղվածության, ծրագրային հիմնադրությունների և դրսևորած վարքագծի ՀԺԿ-ն կազմում էր «աջակողմյան», սոցիալ-դեմոկրատները և Էսեռները՝ «ձախակողմյան» թեր, իսկ ՀՀԴ-ն գրավում էր «կենտրոնամետ» դիրք: «Ձախակողմյան» կուսակցություններին բնորոշ էր դասակարգային աշխարհայացքը, իսկ «աջակողմյանին» ու «կենտրոնամետին»

պագային գաղափարախոսությունը: Վերոհիշյալ չորս խմբակցություններից երեքը (ՀԺԿ, սոցիալ-դեմոկրատներ և էսեռներ) սկզբից ենթ գրավեցին ընդդիմադիր դիրք:

Քաղաքական ուժերի դասավորության միանգամայն այլ վիճակ ու հարա-

յան տնտեսական ու քաղաքական հզորացմանը:

Հանրապետությունում օրինականությունը վերականգնելու և կարգուկանոն հաստատելու նպատակով Խորհրդի առաջին նիստերից մեկում ներքին գործերի նախարար Արամ Սանուկ-

Առաջին հանրապետության խորհրդարանի շենքը, Երևան (Հարկական հանրագիտարանի խմբագրության ֆոնդից)

բերակցություն էր տիրում երկրորդ գումարման խորհրդարանում, որում 72 պատգամավորանոց ՀՀԴ հզոր խմբակցությանը դիմակայում էին շատ թույլ՝ ընդամենը չորս պատգամավորից կազմված, էսեռական խմբակցությունը, ինչպես նաև երեք մահմեդական և մեկ անկուսակցական պատգամավորներ:

Ամենից առաջ նշենք, որ ինչպես Հայաստանի կառավարությունը, այնպես էլ խորհրդարանը իրենց նյութական ու մարդկային, ֆինանսական ու տնտեսական ներուժին համապատասխան բավականաչափ ուշադրություն էին դարձնում հանրապետության պաշտպանության ու բանակի հարցերին: Հայկական առանձին կորպուսի հիմքի վրա ստեղծված ՀՀ բանակի գորացումը ուղիղ համեմատական էր հանրապետությո-

յանի (Արամ) ներկայացմամբ քննության առնվեց «Անօրինական վենք կողմերի վինաթափման, մասնավոր վենքերի ու վինամթեքքների առգրավման ու պետականացման մասին» օրինագիծը: Հիմնավորելով այս օրինագծի հրատապությունը՝ Արամը տեղեկացնում էր, որ հանրապետությունում հաշվվում է 60 հազարից մինչև 150 հազար միավոր հրքավեն¹: Կառավարությունը հույս ուներ ապօրինի պահվող վենքի առգրավմամբ, մի կողմից, ամրապնդելու երկրի ներքին կայունությունը, իսկ մյուս կողմից՝ վինելու նորաստեղծ հայկական բանակը: Ժողովրդի վինաթափման հետ միաժամանակ երկրի ներսում կարգուկանոնը պետք է պահպաներ ուժեղացված կազմով միլիցիան, իսկ պետական սահման-

¹ Տես «Ժողովուրդ», 1918 թ. օգոստոսի 29:

ները պետք է հուսալիորեն պաշտպաներ պորթը²: Նախարարության ներկայացրած օրինագիծը հողված առ հողված քննարկվեց խորհրդարանում: Բնակչության ունեցած վեների առգրավման ու պետականացման խնդիրը առաջացրեց տարակարծություններ ու վեճեր: Ներկայացված օրինագծին կտրականապես դեմ արտահայտվեցին սոցիալ-դեմոկրատները, մասամբ և ժողովրդականները³: Այսպես՝ բոլշևիկ պատգամավոր Ա. Մելիքյանն այն կարծիքն էր հայտնում, որ «ամեն քաղաքացի իրավունք ունի վեներ ունենալու և պաշտպանելու իր հեղափոխական իրավունքները»⁴:

Օրինագծի քննարկումը ընթացավ երեք նիստով, կատարվեց ըստ հողվածների երեք ընթերցում, և որոշ ուղղումներով այն ընդունվեց օգոստոսի 29-ի (11-րդ) նիստում, ձայների մեծամասնությամբ (կողմ՝ 20, դեմ՝ 9)⁵:

Հիմք ընդունելով այս օրենքը՝ ներքին գործերի նախարարը մի կարգադրություն արեց, ըստ որի յուրաքանչյուր շրջանում պետք է կազմվեին հատուկ հանձնախմբեր՝ առգրավելիք վեներն ու վիսամթեքքն ընդունելու և ցուցակագրելու համար: Առգրավման ենթակա չէին միայն փամփշտակալ չունեցող որսորդական հրացանները և սառը վեները: Ջինաթափման ժամանակ խուսարկությունն արգելվում էր: Ջենքը կամովին չհանձնելու դեպքում պետք է գործադրվեին հարկադրական միջոցներ: Պարտապանները պետք է վարչական կարգով ենթարկվեին կալանքի՝ մինչև երեք ամիս կամ տուգանքի՝ մինչև 3000 ռուբլու չափով⁶:

² Այս ձեռնարկումը հիշեցնում է մեր ժամանակներում՝ 90-ականների սկզբին, ՀՀ կառավարության և Գերագույն խորհրդի այն միջոցառումները, որոնց շնորհիվ օրենքով լուծարվեց ՀԱԲ-ը և տարբեր ճանապարհներով հեն խվեցյին առանձին անձանց ու սպառապին խմբերի ձեռքում հայտնված վեներն ու վիսամթեքքը:

³ Տես «Ժողովուրդ», 1918 թ. սեպտեմբերի 2:

⁴ «Ժողովուրդ», 1918 թ. օգոստոսի 29:

⁵ Տես «Ժողովուրդ», 1918 թ. սեպտեմբերի 5:

⁶ Տես «Հայաստանի խորհրդի հաստատած օրենքները, 1918—1919 թթ.», մաս 1, էջ 2—4, «Ժողովուրդ», 1918 թ. սեպտեմբերի 12:

Ի լրումն այս օրենքի, 1919 թ. հունվարի 13-ին կայացվեց հետևյալ որոշումը. «Որպես պետական գույք, գրավել, անկախ նրանց ձեռքբերման եղանակ-

Ա. Սահակյան,
առաջին խորհրդարանի նախագահ
(«Նուշապատում ՀՀ Դաշնակցության. 1890—1950»:
Բոստոն, 1950 զրբից)

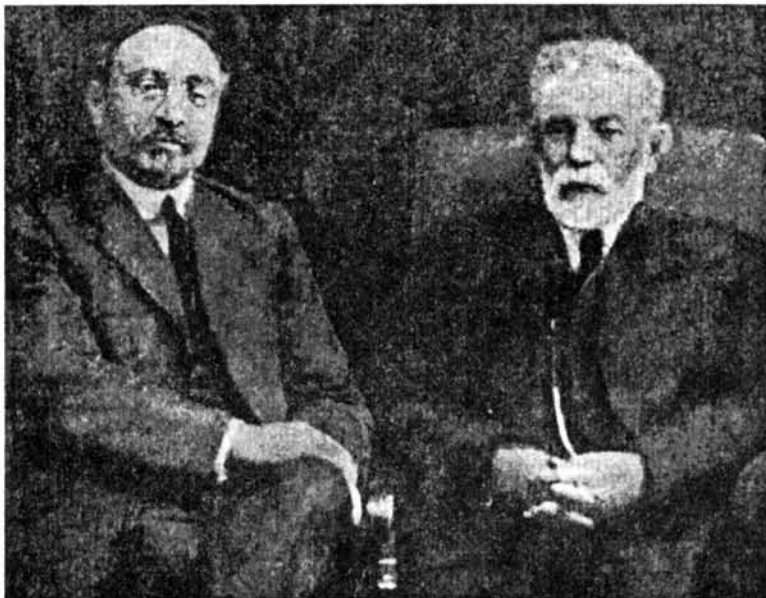
ներից՝ թրերը, բերուշեները, ինչպես նաև մոսիևի և լեբելի հրացանների սվինները»⁷: Սակայն առաջ անցնելով ասենք, որ այս օրենքը հետևողականորեն չկենսագործվեց: Հետագայում էլ հանցավոր տարրերի ձեռքում մնաց զգալի քանակով առգրավման ենթակա վեներ, որն էլ

⁷ Հայաստանի Հանրապետության պետական կենտրոնական պատմության արխիվ (այսուհետև՝ ՀՀ ՊԿՊԱ), ֆ. 200, ց. 1, գ. 86, թ. 22, «Հայաստանի խորհրդի հաստատած օրենքները, 1918—1919 թթ.», մաս 1, էջ 42:

միջոց էր դառնում վառապան քրեածին ու անիշխանական գործողությունների համար:

Հայաստանի խորհրդարանն իր վերաբերմունքը ցուցաբերեց 1918 թ. աշնանը ծագած հայ-վրացական սահմանային վեճին: Խորհրդարանն իր նիս-

քալաք տարածքային-սահմանային վեճը, և Հայաստանի ու Վրաստանի միջև, մի քանի նոտաների փոխանակումից հետո, 1918 թ. դեկտեմբերի երկրորդ կեսին տեղի ունեցավ երկշաբաթյա պինաբախում: Չնայած ձայների մեծամասնությամբ խորհրդարանը հավանությ-

Լ. Շանթ (երկրորդ խորհրդարանի փոխնախագահ) և Հ. Քաջազունի
(ՀՀ վարչապետ, 1918 թ. հունիս – 1919 թ. փետրվար)

(Ա. Բաբայան, էջեր Հայաստանի անկախության պատմությունից: Կահիրե, 1959 գրքից)

տներում մի քանի անգամ անդրադարձավ այդ խնդրին: Երկրի սահմանների պաշտպանությանն ուղղված քայլերի մասին զեկուցում տվեց և պատգամավորների հարցերին պատասխանեց վարչապետ Հ. Քաջազունին: Հոկտեմբերի 26-ին կայացած 31-րդ նիստում, հայ-վրացական կնճիռը խաղաղ ճանապարհով լուծելու նպատակով, խորհրդարանը ձայների մեծամասնությամբ (27 ձայնով) հանձնարարական տվեց կառավարությանը բանակցություններ սկսելու վրայ կառավարության հետ՝ սահմանագիծը որոշելու համար⁸: Սակայն խաղաղ, քաղաքական միջոցներով հնարավոր չեղավ լուծել Լոռի — Ախալ-

յուն էր տվել կառավարության վարած քաղաքականությանը, սակայն այնտեղ բացորոշ ի հայտ եկան երկու հակադիր հոսանք: Ազգային թևը՝ ՀՀԴ և ՀԺԿ խըմբակցությունները, կառավարությունից պահանջում էր ավելի վճռական քայլեր, իսկ ոչ ազգային՝ ձախակողմյան, խըմբակցությունները, հանդես գալով պատերազմների մերժման պացիֆիստական դիրքերից, հավասարապես քննադատում էին Հայաստանի և Վրաստանի կառավարություններին՝ գտնելով, որ հարցի ուժային լուծումն անթույլատրելի է: «Նացիոնալիստական կրքերը, — գրքում էր Արկունեղը (Ղարաջյան), — մեզանում բորբոքման այն աստիճանի են հասել, որ մի «Կոբերի» (կիսակայարան Լոռիում: — Ա. Հ.) կամ «Շահալուլի» խնդիրը

⁸ Տես «Հորիզոն», 1918 թ. նոյեմբերի 10, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1990, հմ. 3, էջ 129:

կարող է նորեն տակնուվրա անել մեր երկիրը և վտանգել մասնավորապես հայ ժողովրդի գոյությունը⁹: Ըստ մենջևինկ գործիչների ատապմում էր, որ բնիկ հայկական և գերազանցապես հայաբնակ Լոռու և Ախալքալաքի հայության օրինական շահերի ու անվտանգության պաշտպանությունը և Վրաստանի վավթողական ձգտումներին արգելափակոց դնելը հայերի ազգայնամոլության դրսևորում են ու հավասարաթեք են վրայականին:

Արդեն ընթացող ռազմական գործողությունները դադարեցնելու և փնված հակամարտությունը հարթելու նպատակով Լոռի մեկնեց խորհրդարանական հանձնաժողով: Նրանում ընդգրկված էին ժողովրդական Գ. Տեր-Սաչատըրյանը, դաշնակցականներ Ս. Հարությունյանը և Ս. Խաչատրյանը, էսեռ Ա. Խոնդկարյանը, անկուսակցականներ Ս. Մամիկոնյանը և Վորավար Գ. Ղորղանյանը¹⁰: Պատվիրակությունը, անշուշտ, դրական դեր խաղաց արյունահեղության շուտափույթ դադարեցման գործում:

Ազգային և ոչ ազգային կուսակցությունները խորհրդարանում հակադիր մտնեցում էին ցուցաբերում հայկական ուժեղ բանակ ունենալու խնդրին*: ՀՀԳ և ՀԺԿ խմբակցությունները, հաշվի առնելով Հայաստանի աշխարհաքաղաքական դիրքը, ոչ միայն արտահայտվում էին ուժեղ բանակ ունենալու օգտին, այլև բոլոր հնարավոր միջոցներով օժանդակում էին դրան: Սրան հակառակ՝ «ձախակողմյան» խմբակցությունները, պատճառաբանելով ժողովրդի նյութական, սոցիալական ծանր պայմանները, ուղղակի դեմ էին քվեարկում բանակի համար ֆինանսական հատկացումներին: Ահա թե ինչ էր գրում «Խոսքում» մենջևինկ Հ. Ապատյանը. «Ժողովուրդը քաղցած է, վտրկ աշխատավոր ձեռքերից, իսկ նրա

պառլամենտը հնարավոր է համարում ինչ-ինչ նպատակների համար 16 հազար մարդուց բաղկացած զորք պահել, ամսական նրա վրա մոտ յոթ միլիոն ռուբլի ծախսելով: Մեր զորքի քանակն ու նրա վրա արված ծախսերը Հայաստանի համար ոչ թե շայտություն պետք է համար

Ա. Նախիսյան, ՀՀ վարչապետ (1919 թ. փետրվար – 1920 թ. մայիս)
(Ս. Կրայյան, Հայաստանի Հանրապետություն, Փարիզ, 1928 գրքից)

րեկ, այլ ժողովրդի շահերի դեմ ուղղված մի անորակելի հանցանք»¹¹:

Ինչո՞ւ էին «ձախները» նման բացասական վերաբերմունք ցուցաբերում բանակի խնդրում: Նրանք գտնում էին, որ պետական միջոցները պետք է ծախսել պարենավորման գործի վրա և ոչ թե ռազմական¹²: Ավելին՝ Հ. Ապատյանը պահանջում էր ըստ էության ցրել զորքը և դրա փոխարեն մտցնել այսպես կոչված ժողովրդական միլիցիայի համակարգ:

Ձախակողմյան խմբակցությունների առաջարկությամբ 1919 թ. հունվարի 7-ին Խորհուրդը օրենք ընդունեց հայկական բանակի մասնակի վորայրման մասին: Հաստատված օրինագծով 25-ից

⁹ «Կայծ», 1918 թ. նոյեմբերի 9:

¹⁰ Տես «Ժողովուրդ», 1918 թ. դեկտեմբերի 22:

* Բանակի կազմավորման ընթացքի մասին տես Ս. Լ. Կարապետյան, Հայաստանի Հանրապետության բանակի կազմավորումը (1918–1920): «Բ», 1995, հմ. 5–6 (ինչպես նաև նույն համարի ներդիրը): Խմբ.:

¹¹ «Կայծ», 1919 թ. հունվարի 22:

¹² Տես «Կայծ», 1918 թ. փետրվարի 13:

բարձր տարիք ունեցող պիևվորները պորացրվում էին¹³: ՀՀԳ և ՀԺԿ խմբակցությունները համաձայնեցին դրան այն նկատառումով, որ թուրքական պորքը հետ էր քաշվել, հայ-վրացական պատերազմն ավարտվել էր և այդ ժամանակ Հայաստանին իրական լուրջ վրտանգ չէր սպառնում:

Ռազմաքաղաքական և պաշտպանական հարցերի քննարկման կապակցությամբ հաճախ հրավիրվում էին խորհրդարանի հայ պատգամավորների խորհրդակցություններ: Այդպիսի մի խորհրդակցություն տեղի ունեցավ 1919 թ. մարտի 16—18-ը¹⁴: Այստեղ լավեց ՀՀ կառավարության նախագահի պաշտոնակատար Ա. Խատիսյանի ղեկուցումը՝ «Հայաստանի սահմաններին սպառնացող վտանգի և պորքի անկազմակերպ միջնակի մասին», և որոշվեց լրացուցիչ 10 մլն. ռուբլու վարկ հատկացնել բանակի վերակառուցման և պորացման համար: Բացի այդ, երկրի պաշտպանության խնդիրների լուծումն արագացնելու համար կառավարությանը տրվեցին լայն իրավունքներ¹⁵:

Այս խորհրդակցության հրավիրման նախաձեռնողն ու նրանում տոն տվողը ՀՀԳ խմբակցությունն էր: Երկրի պաշտպանության ամրապնդման և պորքի վերակառուցման մասին ՀՀԳ խմբակցության կազմած որոշման նախագիծն էլ հենց դրվեց խորհրդակցության աշխատանքի հիմքում: Խորհրդակցությունում ՀՀԳ խմբակցության բանաձևը պաշտպանեց ՀԺԿ խմբակցությունը, իսկ առցիպ-դեմոկրատները և էսեռները մերժեցին երկրի պաշտպանության ամրապնդմանն ուղղված ձեռնարկումները: Վերջիններս ցուցադրաբար հեռացան խորհրդակցությունից¹⁶: Այս պարագաներում ևս երևաց այս կամ այն կուսակցության և նրա ընդդիմության պատասխանատվության չափը: Հասկանալի է,

որ «ձախ» ընդդիմության դիրքորոշումը չէր ծառայում հայրենիքի պաշտպանության շահերին: Խմբակցությունների միջև առկա նման հակասություններն ավելի ու ավելի էին խորացնում խորհրդարանի ճգնաժամը:

ՀՀ իշխանություններն պզալի ուշադրություն էին դարձնում պիևվորների և սպայակազմի գաղափարաքաղաքական կոմիմանք: Որքան էլ այսօր տարօրինակ հնչի, առաջին հանրապետության օրոք բանակը չէր մասնակցում իշխանության մարմինների ընտրություններին: Հայաստանի խորհրդարանի ընտրությունների մասին օրենքով՝ իսկական պիևվորական ծառայության մեջ գտնվողները ընտրություններին մասնակցելու իրավունք չունեին¹⁷: Նույն կերպ էլ իսկական ժամկետային ծառայության մեջ գտնվողները պուրկ էին նաև վեմստվոյական և քաղաքային ինքնավարության մարմինների ընտրություններին մասնակցելու իրավունքից¹⁸: Սա արվում էր բանակը ապակուսակցականացնելու և պիևվորականներին քաղաքական պայքարից հեռու պահելու նպատակով: Նման ընտրակարգ մտցնելիս, մասնավորապես, հաշվի էր առնվում այն հանգամանքը, որ 1917—1918 թթ. ռուսական պորքի քայքայման ու կազմալուծման գործում պզալի դեր էր խաղացել պիևծառայողներին ընտրական իրավունք տալու և ընտրապայքարին մասնակցից դարձնելու հանգամանքը:

Բանակի առաջնահերթ խնդիրներից էր հաղորդակցության լեզվի հայերենացումը: Դեռ 1919 թ. մայիսին կառավարության նախաձեռնությամբ մշակվել էր լեզվի մասին օրինագիծ¹⁹, որով հռչակվում էր, որ հանրապետության սահմաններում պետական-պաշտոնական լեզուն հայերենն է: Բանն այն է, որ հանրապետությունում գործավարությունը տարվում էր մեծ մասամբ ռուս-

¹³ Տես «Կայծ», 1919 թ. հունվարի 30:

¹⁴ Տես ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 27, թթ. 193—194:

¹⁵ Տես նույն տեղում, թ. 194:

¹⁶ Տես նույն տեղում:

¹⁷ Տես ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 404, ց. 1, գ. 62, թ. 1, «Ժողովուրդ», 1919 թ. մայիսի 4:

¹⁸ Տես ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 14, մաս 1, թ. 127:

¹⁹ Տես նույն տեղում, թթ. 125—126:

րենով: «Մինիստրություններից սկսած մինչև հետին պաշտոնատներում,—մըտահոգ գրում էր «Ձանգը»,—իշխողը ռուսերենն է. գրականությունը ռուսերեն, խնդիրները ընդունվում են ռուսերեն, պատասխանները տալիս՝ ռուսերեն: Իսկ, օրինակ, փինվորական նախարարության մեջ հայերեն լեզուն ուղղակի հալածված է»²⁰: Համեմատության կարգով ուզում ենք նշել, որ նման խընդիր գոյություն ունի (հիարկե, ոչ սուր ձևով) նաև այսօրվա մեր բանակում: Բանի որ լեզվի մասին օրինագիծն ուներ լրամշակման կարիք և, բացի այդ, առաջին խորհրդարանը շուտով՝ 1919 թ. հունիսի 5-ին, արձակվեց, ուստի օրենքն ընդունվեց արդեն երկրորդ խորհրդարանում՝ 1919 թ. դեկտեմբերի 26-ին, խորհրդարանի փոխնախագահ Լ. Շանթի վավերացմամբ: Այս օրենքով հայերենը որպես պետական լեզու պարտադիր էր դառնում բանակում, բոլոր պետական ու հասարակական հիմնարկություններում ու հաստատություններում: Պետական և հասարակական բոլոր հաստատությունները պարտավոր էին վեց ամսվա ընթացքում հայերենը դարձնել պաշտոնական գործավարության լեզու²¹: Նույնիսկ պահանջ դրվեց, որ ռուսաց լեզվով գրություններին չպետք է արձագանքել և պատասխանել²²:

Ի կատարումն «Պետական լեզվի մասին» օրենքի՝ բանակում հայերենը արմատավորելու և միակ պաշտոնական լեզու դարձնելու նպատակով նախարարների խորհրդի 1920 թ. մայիսի 30-ի հրահանգով ոչ ուշ քան մինչև նույն թըվականի օգոստոսի 1-ը փինվորական նախարարության համակարգում գրագրությունը և գործավարությունը պիտի տարվեր միայն հայերենով: Իսկ հայագի այն սպաները, ովքեր չէին տիրապետում մայրենի լեզվին, սույն հրահանգով պետք է անմիջապես սկսեին սովո-

րել իրենց մայրենի լեզուն: Արգելվում էր այսուհետև փինվորական նախարարության համակարգում ծառայության վերջնական հայոց լեզվին չտիրապետող անձանց²³: Բացառություն էին կազմում միայն նրանք, ովքեր իրենց հատուկ մասնագիտական գիտելիքներով ու պատրաստվածությամբ տվյալ ժամա-

Ա. Մհարոնյան,
երկրորդ խորհրդարանի նախագահ
(Մ. Կոստյան, Հայաստանի Հանրապետություն,
Փարիս, 1928 զրբից)

նականիջոցում անհրաժեշտ էին հայոց բանակին: Այդուհանդերձ, մի քանի ամսվա ընթացքում փինվորական ծառայությունից պատվեցին և բանակից փորաքրվեցին 81 օտարազգի սպաներ ու աստիճանավորներ²⁴: Սակայն, կարծում ենք, այդպիսի քայլը տվյալ ժամանակաշրջանում (թորք-հայկական պատերազմի նախօրեին) արդարացված չէր: Ի դեպ, փինվորական նախարարությունն ինքը ոչ պաշտոնապես կանգնեցրեց այս հրահանգի կատարումը:

Առաջին խորհրդարանը չուներ

²⁰ «Ձանգ», 1919 թ. հունվարի 24:

²¹ Տես ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 202, ց. 1, գ. 333, թ. 30, «ՀՀ պառլամենտի օրենքները (1918—1920 թթ.)», Ե., 1998, էջ 209:

²² Տես նույն տեղում, ֆ. 203, ց. 1, գ. 116, թ. 38:

²³ Տես Մ. Լ. Կարապետյան, Հայաստանի Հանրապետության բանակը (1918—1920): Ե., 1996, էջ 76:

²⁴ Տես ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 147, թ. 189:

պաշտպանության ու բանակի հարցերով վերադրող առանձին հանձնաժողով, և այդ խնդիրներով վերադրում էին օրենսդրական և ֆինանսական հանձնաժողովները: Բայց երկրորդ՝ ընտրովի, խորհրդարանն ուներ 8 անդամից կազմը՝ վաճառված պիւլիտրական հանձնաժողով՝ Ռ. Տեր-Մինասյանի նախագահությամբ²⁵:

Խորհրդարանն առանձնահատուկ ուշադրություն դարձրեց պատերազմում գոհվածների ընտանիքների օգնելու գործին: Այս կապակցությամբ ուշագրավ ենք համարում հանրային կրթության և արվեստի նախարար Ն. Աղբալյանի կողմից 1919 թ. սեպտեմբերի 29-ին, հմ. 2956 գրությամբ, խորհրդարան ներկայացված «Հայաստանի ապատագրության կռվում գոհված պիւլիտրների վավակներին անվճար դպրոցական պիտույքներ բաժանելու մասին» օրինագիծը: Այս օրինագիծում սավում էր.

«1. Սկսած 1919 թ. սեպտեմբերի 1-ից պետական գանձարանի հաշվին ձրի դպրոցական պիտույքներ մատակարարել այն բոլոր դպրոցականներին, որոնց ծնողները գոհ են գնացել Հայաստանի ապատագրական պայթարին՝ սկսած 1914 թ. սեպտեմբերի 1-ից:

2. Հիշյալ պիտույքները մատակարարել կամավորների, սպաների, բժիշկների և գթության քույրերի վավակներին:

3. Հիշյալ նպաստի գործը հանձնարարել հանրային կրթության և արվեստի նախարարությանը՝ այդ նպատակի համար տրամադրելով նրան 200 հազար ռուբլի»²⁶:

Խորհրդարանի դպրոցական-կրթական հանձնաժողովը քննեց այդ նախագիծը, և որոշ փոփոխություններից ու ձգձգումներից հետո այն հաստատվեց²⁷: Ի կատարումն այս օրենքի՝ խորհրդարանն ընդունեց մեկ այլ օրենք, որով 1919—1920 ուսումնական տարում վերոհիշյալ կարգախմբի դպրոցական երեխաներին պետության հաշվին ան-

վճար գրենական պիտույք հատկացնելու նպատակով բացվում էր 100 հազար ռուբլու վարկ²⁸:

Երկրորդ գումարման խորհրդարանը առանձնահատուկ ուշադրություն էր դարձնում բանակի ամրապնդման հարցերին: Դա երևում է այն ֆինանսական հատկացումներից, որ կատարել է խորհրդարանն իր գործունեության ընթացքում: Հանրապետության բյուջեական հատկացումների ամենամեծ հոդվածը անտարակույս ռազմական ծախսերն էին: Երբեմն պիւլիտրական նախարարության անունով վարկեր էին բացվում առանց նախահաշիվների: Այսպես, օրինակ, 1919 թ. սեպտեմբերի 6-ին ընդունված օրենքով պիւլիտրական նախարարության անունով նախահաշիվից դուրս բացվեց 11,7 մլն. ռուբլու վարկ ամերիկացիներից գորքի համար կոշիկներ գնելու նպատակով²⁹: Անգլիացիներից 600 ջորի, 150 սայլ և պիւլիտրական հանդերձանք գնելու համար խորհրդարանի 1919 թ. օգոստոսի 30-ի օրենքով պիւլիտրական նախարարությանը բաց թողնվեց 12 մլն. ռուբլի³⁰: Որոշ ժամանակ անց բանակի պարենավորման և բանող ուժի կերակրման համար նախարարությանը հատկացվեց 9,2 մլն. ռուբլի³¹: Արդեն 1920 թ. գարնանը բանակի համբարակային կարիքների համար բացվեց 85,4 մլն. ռուբլու վարկ³²: 1920 թ. ապրիլին պիւլիտրական նախարարության հոդվածով (հաշվեհամարով) բաց թողնվեց 35,6 մլն. ռուբլու վարկ³³: Նույն ամսին նախարարների խորհրդի արտակարգ քաղաքական ծախսերի համար (այսպես է հիմնավորված օրենքով) բացվեց շուրջ 40 մլն. ռուբլու վարկ³⁴:

²⁸ Տես նույն տեղում, թ. 73, «ՀՀ օրենքների հավաքածու, 1920 թ.», էջ 7:

²⁹ Տես ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 86, թ. 41, «ՀՀ օրենքների հավաքածու, 1919 թ.», էջ 4, «ՀՀ պատմամեթոդի օրենքները (1918—1920 թթ.)», էջ 169:

³⁰ Տես «ՀՀ պատմամեթոդի օրենքները (1918—1920 թթ.)», էջ 168:

³¹ Տես ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 86, թ. 72:

³² Տես «ՀՀ օրենքների հավաքածու, 1920 թ.», էջ 52—53:

³³ Տես ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 202, ց. 1, գ. 333, թ. 159:

³⁴ Տես նույն տեղում, թ. 160:

²⁵ Տես նույն տեղում, ֆ. 198, ց. 1, գ. 32, թթ. 6—11:

²⁶ Տես ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 98, թ. 44:

²⁷ Տես նույն տեղում, ֆ. 202, ց. 1, գ. 333, թ. 72:

Տինանսական հատկացումներ էին կատարվում ոչ միայն բանակի կերակրման ու հանդերձավորման, այլև, դրսից կախում չունենալու նպատակով, ռազմաժողովի սեփական արտադրության կազմակերպման ուղղությամբ: Այսպես՝ 1919 թ. սեպտեմբերի 16-ի օրենքով մարտական գնդակներ պատրաստելու և փամփուշտներ լցնելու արհեստանոց հիմնելու համար բացվեց 6 մլն. ռուբլու վարկ³⁵: Իսկ մեկ այլ՝ հոկտեմբերի 3-ի օրենքով Ալեքսանդրապոլի հրանոթային արհեստանոցների կազմակերպման ու կահավորման համար կառավարության խնդրանքով խորհրդարանը որոշեց հատկացնել 2 մլն. 172 հազար ռուբլի³⁶:

Բանակի պորայմանն ուղղված հատկացումներին ոչ բոլոր խմբակցություններն էին համաձայն: Այսպես՝ էսեռական խմբակցությունը որպես կանոն ձեռնպահ էր մնում և չէր մասնակցում քվեարկություններին³⁷: Եթե, ասենք, հայոց բանակին ռազմական վարկեր տրամադրելու հարցի քննարկման ժամանակ թուրքական խմբակցությունը չէր ներկայանում նիստին կամ դեմ էր քվեարկում, դա ինքնին հասկանալի է, իսկ ի՞նչ անուն տալ ինտերնացիոնալիստ հայ էսեռների խմբակցության նման վարքագծին:

Ադնտալի տեմպերով դրամի արժեզրկման պայմաններում արդեն 1920 թ. երկրորդ կիսամյակում զինվորական նախարարության գլխավոր համբարակային վարչության համար հատկացված նախահաշիվը կազմում էր շուրջ 2,4 մլրդ. ռուբլու վարկ³⁸:

Հանրապետության զինված ուժերին, խորհրդարանական հատկացումներին վուգահեռ, նյութական օգնություն էին ցույց տալիս նաև առանձին կուսակցություններ և անհատ բարերարներ: Կուսակցական ուղիներով կամ անհատական կարգով կատարվող այս

գործում առավելապես աչքի էին ընկնում Հայ սահմանադիր ռամկավարների արտասահմանյան կազմակերպությունները: 1919 թ. փետրվարին Պողոս Նուբար փաշան հայկական պորքի կարիքները հոգալու նպատակով տրամադրեց 502.270 ֆրանկ³⁹: Միաժամանակ սեփական միջոցներով նա գնեց մեկ ինքնա-

Ռ. Տեր-Մինասյան, խորհրդարանի զինվորական հանձնաժողովի նախագահ, հետագայում՝ զինվորական նախարար (Ս. Վրայյան, Հայաստանի Հանրապետություն, Փարիզ, 1928 զրբից)

թիռ հայկական բանակի համար: 1920 թ. մայիսին, Հայաստանի անկախության երկրորդ տարեդարձի առթիվ, եզիպտահայ մեծահարուստ Ղարիբ Գառնուկը նույնպես նվիրեց Հայաստանին մեկ ինքնաթիռ⁴⁰: Թեև ռամկավար կուսակցությունը քննադատում էր դաշնակցական կառավարությանը և շատ հարցերում համաձայն չէր նրա վարած քաղաքականությանը, բայց դա ամենևին չէր խանգարում, որ նա անհրաժեշտության դեպքում օգնի ու աջակցի հայոց պետականության ամրապնդմանը: Պետք է ասել, որ հիմնականում այդպես էին մտա-

³⁵ Տես նույն տեղում, թ. 9:

³⁶ Տես «ՀՀ օրենքների հավաքածու, 1919 թ.», էջ 22—23:

³⁷ Տես «Սոցիալիստ հեղափոխական», 1919 թ. հոկտեմբերի 9:

³⁸ Տես ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 58, թ. 68:

³⁹ Տես նույն տեղում, ֆ. 199, ց. 1, գ. 14, թ. 31:

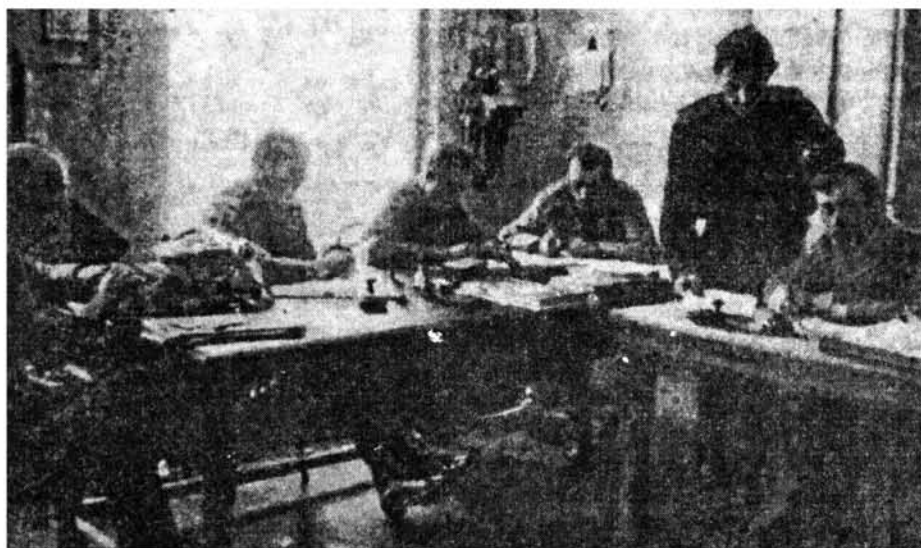
⁴⁰ Տես նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 576, թ. 154:

ծում ու գործում նաև մյուս հայկական ազգային կուսակցությունները:

Հայ սահմանադիր ռամկավար կուսակցության Եգիպտոսի շրջանային կենտրոնական խորհուրդը 1920 թ. ամռանը որոշեց գնել 50 մարտական ինքնաթիռ, որոնցից 10-ը նախատեսվում էր հատկացնել Կիլիկիայի ինքնապաշտպա-

կը՝ «Հայ ռամկավարների օդային տորմի»⁴³:

Բայց մինչ հայ սահմանադիր ռամկավարներն այս հայրենասիրական խնդիրներով էին զբաղված, Հայաստանի ճակատագիրը փոխվեց: Այն բանից հետո, երբ Հայաստանը խորհրդայնացավ, անգլիական իշխանությունները

Երևանի կամավորական շտաբ. աջից առաջինը՝ Ն. Աղբալյան: 1918 թ.
(Ա. Վրացյան, Կյանքի ուղիներով, հ. 9: Բնյուր, 1963 գրքից)

նությունը, իսկ 40-ը՝ Հայաստանի Հանրապետության վիճված ուժերին⁴¹: Միաժամանակ ծրագրվեց պատրաստել 50 օդաչու: Այս խնդիրն իրենց վրա վերցրին սահմանադիր ռամկավարների Ամերիկայի և Իսպիրի կազմակերպությունները⁴²: 1920 թ. օգոստոսին ինքնաթիռների խմբաքանակի գնումը Եգիպտոսի անգլիական վիճվորական իշխանություններից արդեն ավարտվել էր, և մնում էր դրանց փոխադրումը հայրենիք: Հիշյալ ինքնաթիռները պետք է անվանվեին դրանց գնող-նվիրատուների անուններով, իսկ ամբողջ խմբաքանա-

այլևս թույլ չտվեցին, որ գնված ինքնաթիռներն ուղարկվեն Հայաստան:

Պաշտպանության ու բանակի խընդիրներում խորհրդարանի գործունեությունը չէր սահմանափակվում միայն ռազմական վարկերի տրամադրմամբ: Խորհրդարանի հանձնարարությամբ տարբեր շրջաններ էին գործուղվում առանձին պատգամավորներ կամ պատգամավորական հանձնախմբեր, որոնք տեղերում կատարում էին ուսումնասիրություններ և համապատասխան առաջարկություններ ներկայացնում խորհրդարան ու կառավարություն: Նման հանձնաժողովներ էին գործում Կարսում, Նոր Բայազետում, Դիլիջանում, Դարալագյազում, Էջմիածնում, Սուրմալուում և այլուր: Նրանց ուսումնասիրու-

⁴¹ Տես «Ժողովրդի ձայն» (Կ. Պոլիս), 1920 թ. օգոստոսի 15:

⁴² Տես Մ. Գ. Ճիզմեճյան, Պատմություն ամերիկահայ քաղաքական կուսակցության, 1890—1925: Ֆրեզնո, 1930, էջ 412:

⁴³ Տես ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 2, թ. 1:

թյունների դաշտում էին գտնվում մասնավորապես պաշտպանության ու պորքի խնդիրները: Այսպես, օրինակ, 1920 թ. հունվար-փետրվարին Կարսում գտնվող խորհրդարանական հանձնախումբը բանակի մասին ներկայացրեց գործնական առաջարկներ՝ ուղղված վիճվորների, պահեստայինների ու նրանց ընտանիքների նյութական պայմանների բարելավմանը, դասալրության կանխմանը և այլն⁴⁴:

1920 թ. բոլշևիկների մայիսյան խռովության շրջանում Դիլիջան գործուղված պատգամավոր Արշակ Հովհաննիսյանի միջնորդությամբ Դիլիջանի պորամասի հրամանատար նշանակվեց տաղանդավոր պորավար Սեպուհը⁴⁵: Սակայն պետք է ասել, որ խորհրդարանական հանձնախմբերի ներկայացրած առաջարկություններն ու եզրակացությունները մի շարք օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառներով մեծ մասամբ հաշվի չէին առնվում: Արձանագրվել են դեպքեր, երբ ժամանակին հաշվի չեն առնվել հանձնախմբի օգտակար առաջարկություններն ու դիտողությունները, ինչը հետագայում ունեցել է բացասական հետևանքներ: Օրինակ՝ հայտնի է, որ ռավավարական նշանակություն ունեցող Կարսի շրջանում ստեղծվել էր անստոգ մթնոլորտ տեղի վիճվորական հրամանատարության և քաղաքացիական իշխանությունների միջև: Չնայած ամիսներին Կարսում գործող խորհրդարանական հանձնաժողովը ներկայացրեց այդ կապակցությամբ բարեփոխումների առաջարկություններ, որոնք հավանաբար ինչպես հարկն է հաշվի չէին առնվել ու կիրառվել: Եվ ահա մայիսյան դեպքերի (պատամբության) շրջանում

Կարս գործուղված նոր խորհրդարանական հանձնաժողովը, տեսնելով շրջանի վիճվորական հրամանատարների՝ պորավարներ Հովսեփյանի ու Փիրուսյանի և նահանգապետ Ս. Ղորղանյանի միջև ստեղծված լարված հարաբերությունները, առաջարկեց փոխել եղած կապը⁴⁶: Բայց մայիսյան պատամբության ճնշման հետո, ցավոք, բյուրո-կառավարությունը փոփոխություն չկատարեց տեղի վիճվորական ու քաղաքացիական իշխանությունների կապում, ինչն էլ անկասկած իր բացասական դերը խաղաց թուրք-հայկական պատերազմի ընթացքում:

Այսպիսով՝ փաստերի ուսումնասիրությունը մեզ բերում է այն հետևություն, որ, չնայած հանրապետության սուղ հնարավորություններին, տնտեսական կյանքի տեղապտույտին, այնուամենայնիվ հանրապետության իշխանությունները, մասնավորապես խորհրդարանը, նկատի ունենալով ՀՀ առանձնահատուկ աշխարհաքաղաքական պայմանները, միջոցներ չեն խնայել մարտունակ բանակ ստեղծելու և հանրապետության սահմանները ամուր պաշտպանելու գործում: Պաշտպանության ու բանակի ամրապնդման ուղղությամբ Հայաստանի առաջին հանրապետության խորհրդարանի գործունեության ընդգրկումը եղել է բավական լայն: Մերօրյա Ազգային ժողովը ևս նմանօրինակ հարցերում պետք է գտնվի օրենսդրի ու նաև քաղաքական մարմնի իր բարձրության վրա և ժամանակին նկատի ու լուծի Հայաստանի ու հայ ժողովրդի համար կենսական ռավավարական պրոբլեմները:

⁴⁶ Տես ՀՀ հասարակական-քաղաքական կապակցությունների փաստաթղթերի պետական կենտրոնական արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 197, թթ. 3-4:

⁴⁴ Տես նույն տեղում, թ. 2-3:

⁴⁵ Տես «Ազատ, անկախ և միացյալ Հայաստանի վերջին օրերը»: Ե., 1993, էջ 23:

ԳԱՐԵԳԻՆ ՆԺԳԵՀԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ
ԵՐԿՐՈՐԿ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Վ. Ա. ՄՈՒՐԱԳՅԱՆ, գվարդիայի պաշտոնատրոլ փոխգնդապետ,
պատմական գիտությունների դոկտոր, ՀՀ գիտության վաստակավոր գործիչ

Երբ 1944 թ. աշնանը խորհրդային զորքերը մտան Բուլղարիա, հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի ակնավոր գործիչ Գարեգին Նըժդեհը, որն այդ ժամանակ ապաստան էր գտել այդ երկրում, կամավոր հանձնվեց խորհրդային հրամանատարությանը: Ինչպես հայտնի է, խորհրդային իրավապահ մարմինները քրեական գործ հարուցեցին Նժդեհի դեմ: Ի թիվս այլ մեղադրանքների (ինչպես, օրինակ, Ջանգեպուրում 1919 – 1921 թթ. Նժդեհի գործունեության հակախորհրդային ուղղվածությունը*) նրան ներկայացվեց նաև գերմանական վարչակարգի հետ համագործակցելու համար մեղադրանք: Իսկ ի՞նչն էր դրդել Նժդեհին դիմելու այդ քայլին: Այս հարցին սպառնիչ պատասխան տալու համար անհրաժեշտ է ուսումնասիրել Գարեգին Նժդեհի քառահատոր քրեական գործը, որը պահվում է ՀՀ ՆԳ և ԱԱ նախարարության արխիվի կարճված գործերի ֆոնդում¹: Նրանում վետեղված են Նժդեհի հարցաքննությունների արձանագրությունները: Այդ հարցաքննությունների ժամանակ Նըժդեհին հաճախակի տրվում էր այն հարցը, թե որքանով էր ռեալ Եվրոպայում երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին նոր հայկական ջարդերի կազմակերպման վտանգը և որն էր այդ սպառնալիքի կանխման գործում իր դերը: Չէ՞ որ այս հարցը սերտորեն կապված էր մի այլ հարցի հետ. ինչո՞ւ է ինչպե՞ս է Նժդեհը շփումների մեջ մտել գերմանական պաշտոնական մարմինների, այդ

թվում՝ նրանց գործակալական հետախույզության հետ:

Արխիվային փաստաթղթերը համուլիչ կերպով վկայում են, որ ամբողջ երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ընթացքում, ընդհուպ մինչև 1944 թ. հոկտեմբերը, երբ Գարեգին Նժդեհը ձերբակալվեց խորհրդային պետականապետության մարմինների կողմից, նրա ողջ կյանքն ու գործունեությունը նվիրված էին հայ դատին, հայ ազգի ֆիզիկական գոյության պաշտպանության գործին: Իսկ պատմական փաստերը վկայում էն, որ Խորհրդային Միության վրա Գերմանիայի հարձակման նախօրեին Եվրոպայում առաջ էր եկել հայկական ջարդերի սպառնալիք, ջարդեր, որոնք պետք է նմանակեին Լեհաստանի վրա Գերմանիայի հարձակման նախօրեին կազմակերպված հրեական ջարդերը:

Իր տված բացատրություններում Նժդեհը նշում էր. «Հայերը Բաղյաններում և ընդհանրապես ամբողջ Եվրոպայում գերմանացիների կողմից անմիջական վտանգ էին ենթարկված: Ես հոգեբանորեն անկարող էի դադարել հայերի ճակատագրով հետաքրքրվելուց: Գերմանական գլխավոր հրամանատարության շրջաններում և մամուլի օրգաններում հայերի հասցեին հնչող սպառնալիքների մասին հայտնի էր ինչպես արտասահմանում, այնպես էլ ՄԱՀՄ-ում:

Եվ եթե խորհրդային հայությունը, հենվելով երկրագնդի վեցերորդ մասի վրա, ուժ գտավ արհամարհելու գերմանական սպառնալիքը, ապա արտասահմանյան հայերը, զուրկ լինելով որևէ քաղաքական հենարանից և մտալով բացարձակապես անպաշտպան, խուճապի մատնվեցին: Գերմանացիների արյունառ ձեռքը դուրսուրսամբ կարող էր նրբանց մի բուռ մոխիր դարձնել, և ոչ մի տերություն մտքով անգամ չէր անցնի

* Նժդեհի այս գործունեության մասին հանգամանորեն տես Վ. Ա. Մուրադյան, Գարեգին Նըժդեհի պակտկուրյան մեծագործությունները: «ԸԲ», 1998, հմ. 3: Խմբ.:

¹ Տես ՀՀ ՆԳ և ԱԱ նախարարության արխիվի, կարճված գործերի ֆոնդ, քրեական գործ 11278 (պատկերներ՝ ՆԳ և ԱԱ նախիվ, ԿԳՖ, գ. 11278, ապա՝ համապատասխան հատորի և թերթի նշումը):

գունն բողբոք ներկայացնել: Առաջին աշխարհամարտի ժամանակից ի վեր հայերը լավ գիտեին, թե իրենից ինչ է ներկայացնում եվրոպական հասարակայնությունը²:

Իր խոսքերը կոնկրետ փաստերով հիմնավորելու համար Նժդեհը բերում էր «Վիներ Տագեբլատ» և «Ալգեմայնե Ցայտունգ» թերթերի մի շարք հակահայկական ելույթներ, որոնցում հայերը, սկսած պատերազմի առաջին օրերից, ենթարկվում էին խիստ վարկաբեկումների և արդարացվում էին 1915 թ. հայերի կոտորածները Թուրքիայում: Այնուհետև հիշյալ թերթերը, իսկ նրանց օրինակով նաև մյուսները սկսեցին պահանջել, որ գերմանացիները և նրանց երկրի պետական մարմինները հայերին վերաբերվեն նույն ատելությամբ, ինչպիսին ցուցաբերում էին հրեաների նկատմամբ:

Նժդեհը նշում էր նաև հետևյալ փաստերը: «Թուրքական ռադիոն կեղծ լուրեր էր հրապարակում այն մասին, որ իբր Երուսաղեմի հայոց պատրիարքը և Խորհրդային Հայաստանից ժամանած մի քահանա Սիրիայում կազմակերպում են կամավորական լեգեոններ, որոնք Խորհուրդների և անգլիացիների դրոշմներքո պետք է կռվեն գերմանական բանակի դեմ: Գերմանիայում պաշտոնապես հարց բարձրացվեց հայերի ոչ արիական ծագման մասին»³:

Շուտով բալկանյան երկրների թերթերի էջերում, ասես Բեռլինից ստացված հրահանգով, սանձազերծվեց հակահայկական հիստերիա: Այդպիսի նյութեր սկսեցին տպագրվել նաև բուլղարական «Չարա», «Վոյա» և այլ թերթերի էջերում: Նման մոլի հակահայկական տրամադրությունները չէին կարող տագնապ չներշնչել Նժդեհին, որն այդ ժամանակ բուլղարահայկական մշակութային կոմիտեի փոխնախագահն էր: «Նման իրավիճակում, — հարցաքննության ժամանակ ասել է Նժդեհը, — միջամտությունից իմ խուսափելը ոչ միայն արդարացում չէր

ունենա, այլև կլիներ առնվազն փոքրագույնի դրսևորում»⁴: Եվ նա ստիպված է եղել կապի մեջ մտնելու գերմանական մարմինների հետ՝ հակահայկական կամպանիային վերջ տալու միտումով: Դա կատարվեց այսպես:

Նժդեհը խորհուրդ հայցեց իր վաղեմի բարեկամ, Բուլղարիայի ակնաավոր

Գ. Նժդեհ
(Ավտ. Նժդեհ: Բեյրութ, 1968 զրբից)

հասարակական գործիչ Սեմյոն Իվանովիչ Բուրևից: Վերջինս առաջարկեց այս հարցի կապակցությամբ դիմել Սոֆիայում Գերմանիայի դեսպանությանը և բացատրել, որ հայերը պատկանում են արիական մարդայեղին: Նժդեհը, անսարով այդ խորհրդին, «Ցեղակրոն» երիտասարդական կազմակերպության գլեժով իր օգնական, փիլիսոփայության դոկտոր Հայկ Ասատրյանի հետ այցելեց գերմանական հյուպատոսարան, որտեղ նրանց ընդունեց հյուպատոսության պատասխանատու շխատակից դոկտոր Լևադդը: Վերջինիս պահանջով Նրժդեհն ու Ասատրյանը գրեցին այս հարցի վերաբերյալ մի քանի զեկույագրեր, սա-

² Նույն տեղում, հ. 1, թ. 32:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, թ. 101:

կայն այդպես էլ Լևարդից ոչ մի պատասխան չստացան⁵:

Իսկ երբ ֆաշիստական Գերմանիան հարձակվեց Խորհրդային Միության վերա, հակահայկական կամպանիան ձեռք բերեց էլ ավելի սպառնալից բնույթ: Ռայխի ռադիոհաղորդումներում սկսեցին հնչել այնպիսի նյութեր, որոնցում նշվում էր, որ հայերի 90 %-ը բնակվում է Գերմանիայի թշնամիների ազդեցության ոլորտում ընդգրկված տարածքներում, այդ պատճառով նրանք բոլորն էլ համակրանք են տաժում դեպի Ռուսաստանը, որը դարձել էր Գերմանիայի գլխավոր թշնամին: Ուստի և գերմանացիները պետք է հայերին հավասարեցնեն հրեաներին և նույն չափով ատեն նրանց:

Դա ավելի մեծ տագնապ առաջացրեց բուլղարահայկական կոմիտեում, որը Նժդեհի նախաձեռնությամբ ձեռնամուխ եղավ ի պաշտպանություն հայերի մի հուշագրի պատրաստմանը, ինչը և արվեց շատ կարճ ժամկետում: Հուշագիրն ստորագրեցին կոմիտեի նախագահ, պատմության պրոֆեսոր Գավրիլա Կացարովը, փոխնախագահ Գարեգին Տեր-Հարությունյանը (Նժդեհ), բուլղարական բանակի գեներալ Կոտա Նիկողովը, փիլիսոփայության դոկտոր Հայկ Ասատրյանը, բուլղարիայի ազգային ժողովի պատգամավոր Գեորգի Ջենկովը, վաճառական Ներսես Աստվածատրյանը, գործարանատեր Գևորգ Կիրեմիջյանը և ուրիշներ:

Հուշագրում նշվում էին հայերի արիական ծագումը և անյյալում նրանց մեծ ներդրումը մարդկային քաղաքակրթության պարզացման գործում: Այն պարունակում էր նաև խնդրանք Հիտլերին՝ ձեռնարկելու միջոցներ, որ անհնարին դատան հայերի հետագա բռնագաղթեցումն ու կոտորածները, որոնք նրանց վիճակվեցին նախորդ աշխարհամարտի տարիներին⁶:

Ստանալով այս հուշագիրը՝ Սոֆիայում Գերմանիայի ներկայացուցչությունը և բուլղարական իշխանությունները խորհուրդ տվեցին կոմիտեի անդամներ-

րից մեկին Բեռլին գործուղել: Կոմիտեի որոշմամբ գործուղվեցին երկու հոգի՝ Նժդեհը և Բուրերը:

Սակայն նախքան Բեռլին մեկնելը Բուրերը հայտնեց Նժդեհին, որ Սոֆիա է ժամանել վերամիտի ներկայացուցիչը, որը կարող է օգտակար լինել այս հարցում, և կազմակերպեց նրա հետ հանդիպում իր բնակարանում: Գերմանացին ներկայացավ որպես դոկտոր Դելիուս, թեև իրականում դա փոխգնդապետ Օտտո Վագներն էր՝ Բաղկաններում գերմանական հետախուզական և հակահետախուզական մարմինների ղեկավարը:

Նժդեհն այսպես է բացատրել այն հանգամանքը, թե ինչու գերմանացիները հարկ են համարել բանակցելու իր հետ: Որք հայ ժողովուրդը հայտարարելով գերմանատյաց՝ հիտլերականները համոզված էին, որ «հայերը կարող են գերմանացիների հետ մերձենալ միայն իրենց մահացու թշնամիների՝ թուրքերի դեմ գործելու նպատակով: Ուստի և հիտլերականները հայերին առաջարկում էին համագործակցել իրենց հետ հակաթուրքական ճակատում»⁷:

Քննիչների այն հարցին, թե ինչի մասին են պրուցել ինքն ու Դելիուսը, Նժդեհը պատասխանել է. «Ես Դելիուսին պատմեցի, որ հայերի շուրջ արհեստականորեն ստեղծվում է անառողջ մթնոլորտ, որ դրան սատար է կանգնած գերմանական մամուլը և այս ամենին արձագանքում է բուլղարական մամուլը»⁸:

Երբ պրուցի ժամանակ Նժդեհը դիմել է Դելիուսին «մեզ՝ հայերիս, օգնելու» խնդրանքով, վերջինս պատասխանել է, որ այդ հարցի կապակցությամբ ինքը պետք է մեկնի Բեռլին, և միևնույն ժամանակ առաջարկել է օգնել գերմանացիներին իրենց գործակալական ցանցը հիմնելու Ստամբուլում, որտեղ մեծ թվով հայեր են բնակվում: Գերմանիային անհրաժեշտ էին տվյալներ թուրքական բանակի մարտունակության, նրա բարոյահոգեբանական վիճակի, Թուրքիայի տնտեսության և նմանատիպ այլ հարցերի վերա-

⁵ Տես նույն տեղում, հ. 1, թ. 30:

⁶ Տես նույն տեղում, թ. 35:

⁷ Նույն տեղում, թ. 60:

⁸ Նույն տեղում:

բերյալ: Եժնեհն իր օգնական Ասատրյանի միջոցով օգնեց Գեղիուսին կապ հաստատելու Ստամբուլից եկած որոշ մարդկանց հետ:

Ու թեև Եժնեհը եռանդուն միջոցներ էր ձեռնարկում հակահայկական ելույթները մեղմացնելու և Գերմանիայի կողմից վաճառված տարածքներում բնակվող հայերի կյանքի անվտանգությունն ապահովելու ուղղությամբ, սակայն հակահայկական կամպանիան ավելի ու ավելի էր խորանում ու ծավալվում: Այն ուժգնանում էր նաև Բուլղարիայում:

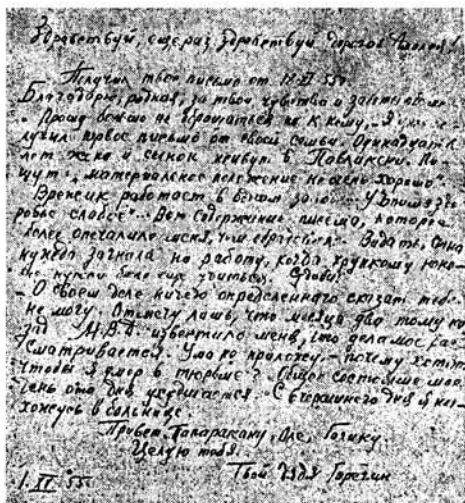
Որոշ բուլղարական ազգային միավորումներ՝ «Կուբրատ», պահեստի սպարտիան «Լեգեոներ», «Կրտսեր սպաների միություն» և այլ կազմակերպություններ, իրենց տարեկան համագումարներում ընդունեցին հակահայկական բանաձևեր, որոնցով պաշտոնական իշխանություններից պահանջում էին հայերի նկատմամբ կիրառել հակահրեական օրենքները: Բուլղարիայի ազգային ժողովում պրոֆեսոր Ստոյանովը և որոշ այլ պատգամավորներ հանդես եկան հակահայկական ճառերով: Առավել հրապարակայնություն վայելող «Ջարա» թերթը նույնպես ակտիվորեն մասնակցում էր այս հակահայկական կամպանիային՝ համարից համար տպագրելով հակահայկական ուղղվածությամբ նյութեր: Բուլղարական «Վոյնենա միալ» ամսագիրը կոչ էր անում «հայերին վնդդել երկրից»: Մի այլ թերթ՝ «Վոլյան», որը լույս էր տեսնում Պլովդիվում, արտատպեց Բեռլինից ստացված մի պաշտոնական հաղորդագրություն այն մասին, որ ռայխի ղեկավար ջրջաններում ուսումնասիրվում է հայկական հարցը. «Եթե պարզվի, որ բոլոր հայերը դրսևորում են հակագերմանական վարք, ապա գերմանական կառավարությունը հայերի նրկատմամբ ձեռք կառնի առավել դաժան միջոցներ»⁹:

Հարևան Ռումինիայում ֆաշիստական բռնապետ վարչապետ Անտոնեսկուն հրաման արձակեց հայերին Բուխարեստից արտաքսելու մասին:

Ահա այս իրավիճակում Եժնեհը

⁹ Նույն տեղում, հ. 3, թ. 32:

1942 թ. հոկտեմբերին իր բարեկամ Բուրնի հետ մեկնեց Բեռլին: Այստեղ Եժնեհին ծանոթացրին գերմանական հետախույզության մի ներկայացուցչի՝ մայոր Դրումի հետ: Իր ցուցմունքներում Նըժնեհը հետագայում նշել է. «Սկսվում էր մեր հետաքրքրվեց, թե ով եմ ես: Ես պատմեցի, որ դաշնակցական բանակի գնեբրալ եմ, հին հայ ազգայնական,

Գ. Եժնեհի նամակը՝ գրված բանտից (տպագրվում է առաջին անգամ, բնօրինակը սիրով տրամադրել են Հայաստանի պատմության թանգարանի աշխատակիցները)

մասնակցել եմ Բալկաններում տեղի ունեցած պատերազմին և պայքարել եմ խորհրդային իշխանության դեմ:

Այնուհետև Դրումը հարցրեց, թե ինչ ենք մենք պահանջում գերմանացիներից: Ես պատասխանեցի, որ մենք ցանկանում ենք, որ գերմանացիները դադարեցնեն հայերի դեմ սկսված կամպանիան:

Լսելով ինձ՝ Դրումը հայտարարեց, որ գերմանական իշխանությունները մեզ հնարավորություն կտան Բեռլինում լույս ընծայելու գերմաներեն լեզվով մեր թերթը, ինչպես նաև մասնակցության համար մեզ երկու տեղ կհատկացնեն Կոմիտեում՝ հայկական, որը պետք է տեղի ունենա Բեռլինում: Այսպիսով՝ հայերի դեմ կամպանիան կդադարեցվի: Ես գո-

հունակություն հայտնեցի այդ հայտարարության առթիվ:

Վերջում Դրումը հարցրեց, թե ինչով կարող ենք մենք՝ հայերս, օգնել Գերմանիային այս պատերազմում: Ես Դրումին առաջարկեցի Բեռլինում դարոց ստեղծել այն հայերի համար, որոնց մենք կտրամադրենք գերմանացիներին պատրաստման և ըստ իրենց ցանկության օգտագործման համար: Դրումը ուրախությամբ ընդունեց այս առաջարկը և ինձ հանձնարարեց Բուլղարիայում առանձնացնել հայերի մի խումբ, մոտ 50 մարդու, նրանց ուղարկել Բեռլին, որտեղ նրանք ուսում կառնեն այն հաշվով, որ պատրաստ լինեն Խորհրդային Հայաստանի դիվերսիական և այլ առաջադրանքներով տեղափոխմանը, երբ գերմանական զորքերը մոտենան Հայաստանին, և ներսից օգնեն գերմանացիներին Հայաստանը ավելի արագորեն ապատագրելու բոլշևիկյան զորքերից:

Դրումը նաև ասաց, թե քանի որ նա հանջի ժամանակ Կարմիր բանակի հետ մեծ թվով բնակչություն է հեռանում, ապա այս մարդիկ, որոնք Հայաստան կուղարկվեն և տիրապետում են հայերենին, պետք է համապատասխան գերմանական քարոզչություն կատարեն, որպեսզի հայկական բնակչությունը չհեռանա»¹⁰:

Բննիչի այն հարցին, թե Դրումի հետ խոսակցության ժամանակ արժարժվել է արդյոք Թուրքիայի հետ հնարավոր պատերազմի խնդիրը, Նժդեհը տվել է դրական պատասխան: Իր պատասխաններում նա նշել է. «Խոսելով Թուրքիայի դեմ գերմանացիների ապագա պատերազմի մասին՝ Դրումն ասաց, թե այդ անձինք (նկատի ունեն հայ դիվերսանտներին:—Վ. Մ.) հետագայում՝ Թուրքիայի վրա հարձակման ժամանակ, կդառնան այն կազմակերպիչ օղակը, որը հայերին ուղի կհանի թուրքերի դեմ»¹¹:

Իսկ ինչո՞վ ավարտվեց հայ դիվերսանտների հետ կապված այս խաղը: Դրա ամբողջ պատմությունը, որը ար-

տացողվել է գործնականում բոլոր հարցաքննություններում, ցույց է տալիս, որ հիտլերականները նպատակ ունեին հայ դիվերսանտներին օգտագործելու Կովկասի գրավման ժամանակ, իսկ Նժդեհի նպատակն էր դրանց օգտագործումը միայն Թուրքիայի դեմ պատերազմում:

Մարդկանց ընտրությամբ վերադրում էր ոչ թե Նժդեհին ինքը, այլ նրա տեղակալ պրոֆեսոր Հայկ Ասատրյանը, որը Բուլղարիայում հավաքագրեց գերմանացիներին խոստացված 50 կամավորների փոխարեն միայն 31 հոգի: Վերջիններս պատրաստություն անցան գերմանական դիվերսիոն դարոցում, որը գտնվում էր Բեռլինից 30 կմ հեռավորության վրա՝ Հոլեն Բինդե գյուղում: 1944 թ. հոկտեմբերի 17-ի հարցաքննության ժամանակ Նժդեհը, պատասխանելով քննիչի հարցին, դարձյալ շեշտել է, որ «թեև ըստ մայր Դրումի և Ս-ի ծառայության մայր էնգելհաուտի հետ եղած պայմանավորվածության այս խումբը պետք է օգտագործվեր Թուրքիայի դեմ, սակայն այն ուղարկվեց Ղրիմ՝ Խորհրդային Միության դեմ օգտագործվելու համար: Սակայն իմ բողոքից հետո ամբողջ խումբը Ղրիմից վերադարձվեց Ջեմբեթ քաղաքը... Այդ վայրում խմբի մնալու չորրորդ օրը այն տեղափոխվեց Վիեննա, իսկ այնուհետև ուղարկվեց Բուլղարիա, որտեղ և տուն արձակվեց»¹²:

Նժդեհը համառորեն պնդում էր այդ խմբի օգտագործման իր տարբերակի վրա. միևնույն Թուրքիայի դեմ: Ընդ որում 1944 թ. նոյեմբերի 4-ի հարցաքննության ժամանակ տրված իր ցույցմունքներում Նժդեհը շատ խիստ պարսավել է Դրոյին այն բանի համար, որ վերջինս այս խմբում քայքայիչ աշխատանք էր վարում՝ ձգտելով այն օգտագործելու Կովկասում¹³:

Նժդեհի հարցաքննությունների ժամանակ բազմիցս արժարժվել են Բեռլինում գերմանացիների կողմից ստեղծված Հայոց ազգային կոմիտեի գործունեության, ինչպես նաև վերամիտի

¹⁰ Նույն տեղում, հ. 3, թ. 32:

¹¹ Նույն տեղում:

¹² Նույն տեղում:

¹³ Տես նույն տեղում, հ. 1, թ. 82:

կազմում ֆաշիստական հրամանատարության ստեղծած Հայկական լեզնոնի նկատմամբ նրա վերաբերմունքի հարցերը: Ինչպես հայտնի է, այս կոմիտեի նախագահն էր Արտաշես Աբեղյանը:

Այն հարցին, թե ինչ նպատակով էր ստեղծված Հայոց ազգային կոմիտեն, Նժդեհն իր ցուցմունքներում նշել է հետևյալը. «Գերմանացիները, ստեղծելով Հայոց ազգային կոմիտե, կամենում էին ցույց տալ, որ հայերն իրենց սատար են Խորհրդային Միության դեմ պատերազմում: Մյուս կողմից, նրանք հույս ունեին այս կոմիտեն օգտագործելու որպես մի մարմին, որը տարբեր երկրների հայության շրջաններում քարույշություն ծավալելի հոգուտ Գերմանիայի սատարության: Բացի այդ, կոմիտեն պետք է քարույշություն տաներ խորհրդային ռազմագերիներից ստեղծված Հայկական լեզնոնի լեզնոնականների շրջանում՝ հոգուտ Կարմիր բանակի դեմ պայքարում նրանց ակտիվ մասնակցության»¹⁴:

Այնուհետև Նժդեհը պնդում էր, որ գերմանացիները «հույս ունեին նաև, որ հենց Հայոց ազգային կոմիտեի ստեղծման փաստը հայ լեզնոնականներին պետք է ոգեշնչեր Կարմիր բանակի դեմ պայքարի, քանզի, գերմանացիներին կարծիքով, լեզնոնականները պետք է հանձնին այդ կոմիտեի տեսնեին Հայաստանի ապագա կառավարիչներին: Այդ ամենից բացի, գերմանացիները Հայոց ազգային կոմիտեն ստեղծում էին Գերմանիայի դեմ պատերազմող երկրներում հետախուզական աշխատանք վարելու նկատառումով»¹⁵:

Նժդեհը, պատասխանելով այն հարցին, թե որքանով է այս կոմիտեն կատարել իր առջև դրված խնդիրները, ասել է, որ կատարել է մասնակիորեն, ոչ լիովին: «Կոմիտեն ոչ մի հաջողության չհասավ տարբեր երկրներում հայկական համայնքների հետ կապերի հաստատման ուղղությամբ, և ոչ մի հայկական համայնք չարձագանքեց կոմիտեի գրավոր դիմումին՝ օգնելու գերմանացիներին: Ինչ վե-

րաբերում է լեզնոնականների շրջանում քարույշությանը, պապ Դրոյից բացի ուրիշ ոչ ոք չուներ մուտք լեզնոն: Լեզնոնում ֆաշիստամետ քարույշություն էր վարում անմիջականորեն Դրոն, որին գերմանացիները նախատեսում էին Հայաստանի գաուլայտերի* պաշտոնի»¹⁶:

1943 թ. նոյեմբերին Հայոց ազգային կոմիտեն դադարեցրեց իր գոյությունը, և

Գ. Նժդեհը դստեր հետ
(Ադո, Նժդեհ: Բնրուք, 1968 գրքից)

նրա փոխարեն ստեղծվեց այսպես կոչված միացյալ շտաբ, որը գլխավորում էր Կարմիր բանակի նախկին գնդապետ Սարգսյանը: Նժդեհը նշում էր, որ Սարգսյանի հետ առաջին իսկ ծանոթության ժամանակ նրա առջև դրել է երեք խնդիր.

«1. ամեն գնով խոչընդոտել գումարտակների (լեզնոնականների:—Վ. Մ.) ուղարկումը ռազմաճակատ,

2. հեռու մնալ Դրոյից,

3. գերմանական հրամանատարու-

* Գերմաներեն բառացի նշանակում է մարզպետ (Gau—մարզ, երկրամաս, Leiter—ղեկավար, կառավարիչ): Խմբ.:

¹⁶ Նույն տեղում:

¹⁴ Նույն տեղում, թ. 83:

¹⁵ Նույն տեղում, թթ. 89—90:

թյանը համոզել, որ հայկական գումարտակները պահվեն Թուրքիայի հետ պատերազմի համար»¹⁷:

Հատկանշական է, որ Նժդեհը քաջատեղյակ էր լեգեոնականների բարոյաժողովրդական վիճակին և դրականորեն էր գնահատում Կարմիր բանակի կամ պարտիզանների կողմը նրանց անցնելու փաստերը: Նժդեհը պատմում էր, որ Հայկական լեգեոնում «սկսեցին դիտվել Կարմիր բանակի կողմը լեգեոնականների անցնելու դեպքեր, ինչի հետևանքով բոլոր հայկական լեգեոնները (լեգեոնի գումարտակները:—Վ. Մ.) արևելյան ռազմաճակատից հետ կանչվեցին արևմտյան... Որքանով ինձ հայտնի է, արևմտյան ռազմաճակատում հայկական լեգեոնները մարտերին չմասնակցեցին: Գեռ ավելին. Հունաստանում գտնվող լեգեոններից մեկը դեմ դուրս եկավ գերմանացիներին, ինչից հետո մեծ թվով լեգեոնականներ ուղարկվեցին տուգանային պորախմբեր, լեգեոնականների մեծ մասն անցավ հույն պարտիզանների կողմը»¹⁸:

Հարցաքննությունների ժամանակ Նժդեհը չէր թաքցնում, որ որպես Հայոց ազգային կոմիտեի անդամ կապեր է ունեցել Ռոպենբերգի նախարարության աշխատակիցների հետ. ի դեպ, կոմիտեն ենթարկվում էր հենց այդ նախարարությանը: Եվ, ինչպես վկայում են արխիվային փաստաթղթերը, Նժդեհը հաջողությամբ օգտագործել է այդ կապերը արևելյան ուղղությամբ ընդարձակվելու պանթյուրքիստական ծավալապաշտական պլանների տապալման համար:

Ըստ Նժդեհի, Բեռլինում գործում էր հակախորհրդային տրամադրություններով տոգորված, շատ պորեղ վրացական վտարանդիություն, որը գլխավորում էր ժողովանիան: Իսկ վրաց մենշևիկների այս առաջնորդը շատ մտերիմ էր նապիոնալ-սոցիալիստների այսպես կոչված գաղափարախոսական հաստատության (Բեռլինում) պետ պրոֆեսոր Նիկորաձեի հետ, որն իր հերթին ոչ մի-

այն Գերբելսի և Ռոպենբերգի մերձավորն էր, այլև նույնիսկ Հիտլերի: Եվ ահա ժողովանիան և ադրբեջանական վտարանդիության պարագլուխ Ռաուլ-Կադեն, որը բնակվում էր Ստամբուլում, սակայն հաճախակի այցելում էր Բեռլին, Թիֆլիսում նախկին գերմանական հյուպատոս ֆոն Շուլենբերգի նախաձեռնությամբ որոշեցին Կովկասը ղեկավարելու համար ստեղծել այսպես կոչված վրաց-ադրբեջանական կառավարություն: Սակայն այս ձեռնարկման դեմ հանդես եկավ Ռոպենբերգը, որի կարծիքով Կովկասը պետք է ղեկավարեին գերմանական գառլայտերները:

Նժդեհը, որպես խելացի քաղաքագետ և դիվանագետ, նպաստակաղովեց այս հանգամանքն օգտագործելու ի շահ իր ազգի: Նախ, նա կարողացավ վրացական ազգային կոմիտեի թերթի խմբագիր Մանիաշվիլու միջնորդությամբ հանդիպել պրոֆեսոր Նիկորաձեի հետ, որը Նժդեհին խոստացավ «հայկական հարյի վերաբերյալ խոսել Գերբելսի հետ»¹⁹: Այնուհետև, օգտագործելով այս նույն կապերը, նա կարողացավ համոզել Ռոպենբերգին, որ Գերմանիայի շահերից բխում է, որ Անդրկովկասում ստեղծվի քրիստոնեական ժողովուրդների հզոր բլոկ, որի միջոցով կանխվի թուրքերի առաջխաղացումը դեպի արևելք: Մեծատարած թուրքական կայսրության ըստեղծումը կարող է ձեռնառու լինել Գերմանիայի թշնամի Ֆրանսիային ու Անգլիային: Նժդեհն ապացուցում էր, որ դա անթույլատրելի է: Ինչպես հայտնի է, Կովկասի վերափոխման ռոպենբերգյան ծրագրի գլխավոր խնդիրներից մեկը այդ տարածաշրջան թուրքերի թափանցման կանխումն էր:

Հարցաքննությունների ժամանակ մեծ թվով հարցերում շոշափվում էին 1944 թ. աշնանը, երբ խորհրդային պորբերը մտան Բուլղարիա, Սֆիայում բնակություն հաստատած Նժդեհի այնտեղ մնալու հանգամանքները: Չէ՛ որ Նժդեհը ոչ միայն ի տարբերություն հապարավոր այլ մարդկանցից չհեռացավ այնտեղից,

¹⁷ Նույն տեղում, հ. 2, թ. 223:

¹⁸ Նույն տեղում, թ. 95:

¹⁹ Նույն տեղում, հ. 1, թ. 102:

այլն ձեռնամուխ եղավ հայրենիք օրինական ճանապարհով վերադառնալու ուղիների որոնմանը: Ինչո՞ւ: Այս հարցին Նժդեհը հանգամանորեն պատասխանել է Խորհրդային Միության Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահ Կ. Վորոշիլովին գրած իր դիմումում: «1944 թվականին, ղեկավարվելով պարտքի պայտումով, երբ Խորհրդային բանակն արդեն Ռուսինիայում էր, ես չհեռացա Սոֆիայից, թեև հավարավոր մարդիկ հեռանում էին Բուլղարիայից: Ես մնացի, թեև որպես հրապարակախոս իդեալական հնարավորություններ ունեի ցանկացած պահի տեղափոխվելու Չվիցերիա: Ես որոշեցի կրկնել 1914 թվականի իմ հայրենասիրական պողոթյունը. լինելով Ռուսաստանից փախած վտարանդի՝ ես ներկայացա Սոֆիայում ռուսական դեսպանին և խնդրեցի ինձ թույլ տալ վերադառնալ Ռուսաստան և մասնակցել Թուրքիայի դեմ պատերազմին: 1944 թ., ղեկավարվելով նույն պայտումով, ես մնացի, որպեսզի Խորհրդային բանակի հրամանատարությանն առաջարկեմ իմ ուժերը և հնարավորությունները Թուրքիայի դեմ պայքարում: Այն ժամանակ որը բուլղարական հասարակությունը սպասում էր, որ ռուսները, օգտվելով իրենց հաղթանակից, կգրավեն Կոստանդնուպոլիսն ու Դարդանեղ»²⁰:

1944 թ. սեպտեմբերի 9-ին, երբ խորհրդային փորքերը մտան Սոֆիա, Նժդեհը նամակ հղեց 4-րդ Ուկրաինական ռազմաճակատի հրամանատար գեներալ Տոլբուխինին՝ հայտնելով իր խընդրանքը: Սակայն, ինչպես հետագայում նշում էր Նժդեհը, ռազմաճակատում իրադրությունը կտրուկ փոխվեց: Եթե ինքը Թուրքիայի պարտության մեջ «տեսնում էր հայկական հարցի լուծումը», ապա Անգլիան և ԱՄՆ-ը որոշեցին փրկել Թուրքիան՝ նրան միջպագային ասպարեզում Խորհրդային Միության աճող ազդեցության դեմ օգտագործելու միտումով:

Պատմությունը ցույց տվեց, որ Նժդեհինը կարողացել էր ճիշտ հասկանալ և

գնահատել տեղի ունեցած իրադարձությունները: Սակայն նա պատկերացնել անգամ չէր կարող, որ դա կգործի ի վնաս հենց իրեն: Խորհրդային մարմիններին հրաժիր գրավոր և անձնական դիմումներին մեկ ամիս պատասխանի սպասելուց հետո Նժդեհը հրավիրվեց Սոֆիայում

Առաջին Ցեղակրոն ուխտերի վարչության անդամները: Նստած՝ Գ. Նժդեհ, կանգնած, ձախից աջ՝ Հ. Հակոբյան, Ա. Կիրակոսյան, Գ. Պողոսյան,

(Ալին, Նժդեհ: Բեյրութ, 1968 թվական)

խորհրդային առաքելություն, որտեղ նրան հայտնեցին, որ ինքը պետք է Սոսկվա մեկնի և իր առաջարկությունները անձամբ ներկայացնի խորհրդային ղեկավարությանը: «Երկրորդ օրը,—գրում է նա Վորոշիլովին,—ինձ տեղափոխեցին Բուխարեստ, այնտեղից՝ օդանավով Սոսկվա և... նետեցին «Վուբյանկա»: Այսպես սկսվեց որբերգությունս»²¹:

Դա 1944 թ. հոկտեմբերի 9-ին էր: Եվ սկսվեցին հարցաքննությունները, որոնք շարունակվեցին մինչև 1948 թ. աշուն, երբ ԽՍՀՄ ՊԱԿ-ին առընթեր Հատուկ խորհրդակցությունը Նժդեհին դատապարտեց 25 տարվա ասպատակության՝ նրան ներկայացնելով մի շարք մեղադրանքներ, որոնք արդեն նրա

²⁰ Նույն տեղում, հ. 3, թ. 208:

²¹ Նույն տեղում, թ. 208 հակ.:

վախճանից հետո լրիվ հերքվեցին, և Նժդեհը հետմահու արդարացվեց:

Նժդեհը մահացավ 1955 թ. դեկտեմբերին: Նա լիովին համոզված էր, որ Ստալինի մահից հետո ինքը կարողարացվի որպես անարդարացի կերպով դատապարտված հայրենասեր, բայց կենդանության օրոք նրա հույսերն ի դերն ելան:

Հիրավի, Գարեգին Նժդեհն իր ժողովրդի նվիրյալն էր: Ափսոս, որ նա արդարացվեց ոչ իր կյանքի օրոք, այլ շատ ավելի ուշ՝ 1992 թվականին: Ի պատիվ Հայաստանի Հանրապետության դատախազության այն աշխատակիցների, որոնց հանձնարարված էր Գարեգին Եղիշի Տեր-Հարությունյանի (Նժդեհ) քրեական գործի վերանայումը, ասենք, որ նրանք այդ առաջադրանքը կատարելիս ցուցաբերեցին արդարամտություն, օբյեկտիվություն և պակություն: Ելրակացության մեջ մասնավորապես ասված է. «Առաջադրված մեղադրանքում Գարեգին, նույն Նժդեհ, Եղիշի Տեր-Հարությունյանը իրեն մեղավոր չի ճանաչել՝ նշելով, որ ինքը հանցանք չի կատարել, իր ամբողջ կյանքը նվիրել է հայ ժողովրդի պատագրմանը... Արտասահմանյան երկրներում իր ստեղծած կապ-մակերպությունների նպատակն է եղել Թուրքիայի և Խորհրդային Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից պալթված Հայաստանի տերիտորիաների ապատագրումը և նրանց միացումը Հայաստանի անկախ սլետությունը: Բեռլինում 1943 – 1944 թթ. իր գործունեության նրպատակն է եղել «Հայկական լեգեոններ» ստեղծելը և հայ գերիներին ոչնչացումից փրկելը: Գտնում են, որ Գարեգին, նույն Նժդեհ, Եղիշի Տեր-Հարությունյանը դատապարտվել է անհիմն... Ելներով վերոգրյալներից և ղեկավարվելով ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 5 հոդ. 2-րդ մասով, որոշեցի Գարեգին, նույն Նժդեհ, Եղիշի Տեր-Հարությունյանի նկատմամբ քրեական գործը կարճել հանցակազմի բացակայությամբ, նրան համարել արդարացված-ռեաբիլիտացված»²²:

Հանգամանորեն ծանոթ լինելով

Նժդեհի գործի նյութերին՝ ես այն տպավորությունն եմ ստացել, որ որոշ քննիչներ, համոզված չլինելով Նժդեհի մեղավորության մեջ, գործը վարում էին «ըստ ծառայողական պարտականության», արձանագրությունները կազմում էին՝ հասկանալով, որ իրենց առջև նստածը ամեննին էլ «ժողովրդի թշնամի» չէ: Իսկ Նժդեհը, այս բարձր ինտելեկտի և մեծ գիտելիքների տեր մարդը, որը ողջ կյանքում պայքարել էր հանուն իր ժողովրդի շահերի, գտնվելով բանտում, իր ողջ պահվածքով ու մարդկային հմայքով պատկառանք էր ներշնչում չեկիստներին և ստիպում նրանց հարգանքով վերաբերվելու իրեն: Այդ չէ՝ վկայում այն հանգամանքը, որ հանրապետության ՆԳ ժողովում իր մեքենայով ման էր ածում Նժդեհիին՝ Երևանը նրան ցույց տալու համար:

Հայկական ԽՍՀ ՊԱԿ-ի առաջատար քննիչներից մեկը՝ մայրո Վ. Մեյրումյանը պատմում է, որ, Նժդեհին բավաթիվ անգամներ հարցաքննելուց հետո, որոշում է Բանաբեռի բարձունքից նրան ցույց տալ նոր Երևանը: Նա այստեղ է բերում բանտարկյալին համապատասխան պահակախմբով: Քննիչը Նժդեհին առաջարկում է իջնել մեքենայից և հարմար տեղից դիտել քաղաքի համայնապատկերը: Նժդեհը լուռ նայում է սիրելի քաղաքին: Եվ հանկարծ տեղի է ունենում մի արտաձմիկ տեսարան, որը մեծ պարմանք է պատճառում քննիչին՝ մինևույն ժամանակ նրա մեջ հարուցելով մեծ հարգանք դեպի Նժդեհը: Քննիչը, իր խոսքերով ասած, չէր կարող ենթադրել անգամ, որ այս մարդը, որ թվում էր, թե երկաթից է սարքված, հանկարծ կարող է երեխայի նման հոնգուր-հոնգուր լացել: Եվ Նժդեհը քննիչից թույլտվություն է խնդրում վերցնելու իր հետ մի բուռ հող: Որոշ ժամանակ անց, երբ Նժդեհին տեղափոխում են Վլադիմիրի բանտը, նրա գրպանում էր թաշկինակի մեջ փաթաթված մի բուռ հարապատ հող²³: Ահա թե

²³ Shu C. *Арустамян*. Нет, в Армении умереть не могу. Отправьте меня снова во Владимир. «Время», 3 апреля 1996 г.

²² Նույն տեղում, թ. 228:

ինչպիսի «պզգամոլ» էր Գարեգին Նըժ-դեհը:

Նա մինչև իր վերջին շունչը իրեն մեղավոր չհամարեց, թեև ընդունում էր, որ գործել է որոշ սխալներ, բացատրում էր դրանց պատճառները, բայց ժխտում իր գործունեության մեջ որևէ հանցավորության անգամ նշույլի առկայությունը: Նա երբեք չի պայքարել ի վնաս Հայաստանի՝ ո՛չ անկախ, ո՛չ խորհրդային: Ի դեպ՝ երբ արդեն սկսվել էր պատերազմը, անգլիական հետախուզական ծառայությունները առաջարկեցին Նժդեհին մեկնել Կովկաս և Ջանգեպուրի գյուղացիությանը ոտքի հանել ընդդեմ խորհրդային իշխանությունների: Սակայն Նժդեհը կտրականապես մերժեց այդ առաջարկը՝ ասելով. «Ջանգեպուրի ժողովուրդը գոհ է, և Ջանգեպուրը միացած է Հայաստանին, ուստի ապստամբության ցանկացած փորձ, մասնավորապես Հայաստանում, արկածախնդրություն պետք է համարվի, և ես այդ քայլին չեմ դիմի»²⁴:

Հատկանշական է, որ Ջանգեպուրը հիշել էին նաև ֆաշիստական ռայխի պարագլուխները: Նժդեհի գործում պահվում են վկաների ցուցմունքներ այն մասին, որ 1942 թ. գերմանացիները «առաջարկել են նրան գրելու կոչ՝ ուղղված Ջանգեպուրում բնակվող հայերին, որ նրանք ապստամբեն խորհրդային պետության դեմ, սակայն Նժդեհը հրաժարվել է՝ պատճառաբանելով, որ այս քայլը կլինի դավաճանություն և իր ժողովրդի հանդեպ»²⁵:

Վորոշիլովի գրած Նժդեհի դիմումում կան այսպիսի տողեր. «Քաղաքացի նախագահ: Տասներորդ տարին է, ինչ ես կենդանի թողված եմ Բեռլինի ծառայությունների ձեռքով. ես և՛ ողջ եմ, և՛ մեռած... Ես մեռած եմ իմ միակ երեխայի համար, արդյոք նա կենդանի՞ է: Սա ողբերգական հարց է... Ներկայումս, երբ մեծ Միությանը ղեկավարում են Լենինի իսկական աշակերտները, ուզում եմ հավատալ, որ կենդանի թողված հայրենա-

սերի ձայնը կհասնի իր ընտանիքին»²⁶: Ավա՛ղ, սա մնաց որպես ձայն բարբառոտ հանապատի:

Ու թեև ի պատասխան Նժդեհի անդուլ դիմումների՝ ուղղված խորհրդային վարչակարգի տարբեր մարմիններին, վերջապես, 1955 թ. մայիսին, հրահանգ տրվեց վերանայելու Նժդեհի գործը, սակայն դա արդյունք չունեցավ, քանի որ

Գ. Նժդեհի հուշարձանը Բոստոնում (Ալո, Նժդեհ: Բեյրութ, 1968 թրթից)

ձևական բնույթ էր կրում: ԽՍՀՄ ՆԳՆ պատասխանատու աշխատակից փոխգնդապետ Յարմազը եղած ձևակերպումներով ուժի մեջ թողեց հին դատավճիռը, իսկ գլխավոր պիևվորական դատախազի ավագ օգնական, արդարադատության գնդապետ Ռեննը իր ստորագրությամբ հաստատեց Յարմազի այդ որոշումը:

Իսկ Նժդեհը, որ ապրում էր Ստալինի մահից հետո իր ակնկալած արդարության հաստատման հույսերով, շարունակում էր դիմել խորհրդային մարմիններին: Վորոշիլովի գրած իր դիմումում նա նշել է. «Ինձ դատողները հաշվի չէին առել ինչպես Ջանգեպուրում, այնպես էլ վտարանդիության շրջանում իմ գործունեության

²⁴ ՀՀ ՆԳ և ԱՄՆ արխիվ, ԿԳՖ, հ. 1, թ. 35:

²⁵ Նույն տեղում:

²⁶ Նույն տեղում, հ.3, թ. 213:

ապնիվ հայրենասիրական շարժառիթները: Իմ քաղաքական վարկը երբեք հարցականի տակ չի դրվել անգամ իմ երդվյալ հակառակորդների կողմից: Ջանգեպուրի ինքնապաշտպանության ծանր օրերին իմ գլխով միտք չէր անցնում դիմելու հակախորհրդային տրամադրություններով որևէ տերություն»²⁷: Եվ ավելայցել է. «Ժամանակին ես քննադատում էի Մորիզային Միության թուրքամետ քաղաքականությունը, սակայն հոգու խորքում հաշտվեցի դրա հետ, երբ խորհրդա-թուրքական համաձայնագիրը չեղալ հայտարարվեց»²⁸: Մի այլ առիթով Նժդեհը գրել է. «Մորիզային Միության դեմ գործողությունները համարել եմ Հայրենիքի դավաճանություն»²⁹:

Վտարանդի հայ գործիչները արտասահմանում գտնվելու առաջին տարիներին դժվարանում էին այն հարցում, թե ինչ դիրք գրավեն բոլշևիկյան վարչակարգի նկատմամբ: Ոմանք հակված էին ընդհանուր լեզու գտնելու Թուրքիայի հետ՝ հայության ուժերը համախմբելով բոլշևիկյան վարչակարգի դեմ պայքարի նդպատակով. այս հողի վրա ՀՀԳ Բուլղարիայի կուսակցական կապակերպությունը (որի կենտկոմի անդամ էր Նժդեհը) պառակտվեց. կուսակցության բյուրոն գըտնում էր, որ պետք է դիմել այդ քայլին: Բյուրոյի քարտուղար Ռուբեն Տեր-Մինապանը հրատարակեց արդ մտայնությանը գրած իր «Հայ-թուրքական կնճիռը» աշխատությունը (1924 թ.): Նժդեհը, որպես հակառակ դիրքերից դրան պատասխան, հրատարակեց «Որդիների պայքարը հայրերի դեմ» գրքուկը (1927 թ.): Այնուհետև նա հանդես եկավ այդ ոգով մի շարք հրապարակումներով:

1932 թ. Սոֆիայում լույս տեսնող «Մըռոզք» ամսագրում «Հոգևոր նորոգության խնդիրներ» խորագրի ներքո հրապարակվեց Գարեգին Նժդեհի «Ցեղակոտություն իբրև հաղթանակի պորույթ» հոդ-

վածը, որտեղ ներկայացվում էին այդ ուսմունքի հիմնադրույթները:

Նժդեհը գրում էր. «Եթե ցայսօր մեր ժողովուրդը հարվածներ է միայն ստանում և ողբերգորեն անկարող է հակահարվածել՝ դրա պատճառն այն է, որ նա չի ապրում ցեղորեն... Ցեղակոտություն. ահա համադարմանը, առանց որի հայությունը կմնա մարդկության քաղաքականապես ամենասնանկ մասը»³⁰: Նժդեհը գտնում է, որ «ցեղ» հասկացության առկա գիտական սահմանումները թերի են և «դժվար է դա սահմանել գիտական լեզվով. այստեղ միայն հարաբերական գիտականության մասին խոսք կարող է լինել»³¹: Այլ կերպ ասած, առկա տերմինները բավարար չեն, քանզի դրանցով հնարավոր չէ սպասել ցեղի ողջ իմաստային տարողությունը: Ըստ Նժդեհի «ցեղն ավելի հոգի է, քան կալ», այսինքն՝ նյութ: Ցեղը նախագոյ է Աստծու նման, հետևաբար հավիտենական հայրն է, ժամանակների վկա: Այն ոգու և արյան միություն է, հոգեկան խառնվածք ու կենսաբանական դիմագիծ, որի շնորհիվ ապագային տեսակները տարբերվում են միմյանցից: Ցեղը ինքնատիպության պահպանման ու հավիտենականացման ճիգն է, ցեղակոտությունը՝ հայրենասպանությունը: Անհիմն տեսակետն է մըրում: «Ցույց տվեք ժողովրդին իր ցեղի արևդեմքը, որ նա ինքնատեսությամբ բարձրացնե իր խոնարհ ճակատը», գրում է Նժդեհը՝ համոզված լինելով, որ ապգն իր արժեքների ու առաքելությունների ճանաչումով ընդունակ է հոգեմոխսման: Այդ գործում վճռական դեր ունի մտավորականությունը, որը պետք է նախաձեռնի այդ գործը գրականության, արվեստի, ինչո՞ւ չէ, նաև հեղափոխական շարժումների միջոցով³²:

Նժդեհը մեծ հաջողությամբ ԱՄՆ-ում նախաձեռնում է Ցեղակոտության շարժումը՝ տարբեր քաղաքներում ստեղծելով ցեղակոտ ուխտեր: Անհնր, որ մինչ այդ ԱՄՆ-ում գործում էին մի շարք անջատ-անջատ

²⁷ Նույն տեղում, թ. 213:

²⁸ Նույն տեղում, թ. 208:

²⁹ Տես Գ. Ա. Աբրամյան. Из творческих записок Гарегины Нжде. ԿԱ «Բանբեր հասարակական գիտությունների», 1991, հմ. 5, էջ 144:

³⁰ «Գարեգին Նժդեհ»: Ե., 1995, էջ 31:

³¹ Նույն տեղում, էջ 32:

³² Տես նույն տեղում, էջ 31 – 32:

միություններ («Հայրդդիք», «Որդիք Հաստատանայոց» և այլն):

Ինչպես վկայում են ժամանակակիցները, Նժդեհին իր մոգական հմայքով, նաև մարգարեական շնչով, իր կուռ բանախոսություններով, անկեղծ և անվախ արտահայտություններով և անվիճելի փաստարկումներով էլեկտրականացնում էր մթնոլորտը³³: Այդ բանախոսություններին ակնապիշ հետևում էր Նույնիսկ հայերեն չիմացող անգլախոս երիտասարդությունը:

Իսկ ինչո՞ւ կազմակերպությունը կոչվեց «Ուխտ»: Դրա բացատրությունը հետևյալն է. «Մեր ժողովրդի բոլոր մեծագործությունները արդյունք են իր որոշ պավակների ուխտավածության: Վաղը քաջաբար կովելու պատրաստ պինդորներ կունենա միայն նա, ով այսօր ուխտունի»³⁴:

Որոշ «օրինապահ» գիտնականներ և քաղաքական գործիչներ փորձել և փորձում են այս ուսմունքը ներկայացնել որպես ֆաշիստական գաղափարախոսություն, իսկ ուխտերը՝ որպես ֆաշիստական ոգով կազմակերպված միություններ: Նման տեսակետները կա՞մ բացահայտորեն շինծու մի հորինվածք են, որ ունի քաղաքական-կուսակցական պայքարում հակառակորդին ամեն գնով վարկաբեկելու միտում, կա՞մ պարզապես մակերեսային մոտեցման, էությանը անծանոթ լինելու, այն չիտարկելու արդյունք են: Դրանք խիստ հիշեցնում են խորհրդային շրջանի այն հակակրոնական քարոզչությունը, որով ցանկացած կրոն հայտարարվում էր հետադիմա-

կան, ռազմաշունչ, հակամարդկային ուսմունք՝ առանց կրոնների տարբերակման, դրանց գաղափարների հաշվառման, միայն այնքանով, որ դրանք կրոն են և դրանց հիմքում դրված է աստծու գաղափարը: Սակայն ցեղակրոնության ուսմունքին անգամ թեթև ծանոթությունը անաչառ հետազոտողի առջև բացահայտում է նրա էական տարբերությունը ֆաշիզմից. եթե առաջինը հետապնդում է միայն մի նպատակ՝ ազգային մտածողությունը, ազգային ավանդույթները աստվածացնելու եղանակով ապահովել ցարուցրիվ եղած, բազմաթիվ ցեղասպանությունների ու արհավիրքների դժոխքով անցած ազգի գոյատևումը, ապա ֆաշիզմի նպատակն է քարոզել և հիմնավորել մի ազգի գերակայությունը մյուս ազգերի նկատմամբ, մի ազգի բարգավաճումը ի հաշիվ մյուսների:

Վերը շարադրվածը, ինչպես նաև Նժդեհի կյանքին ու գործունեությանը վերաբերող բոլոր փաստաթղթերը վկայում են, որ Գարեգին Նժդեհին իր ողջ էությանը նվիրված է եղել մի գաղափարի՝ իր ազգի, իր ժողովրդի գոյատևման ապահովմանը: Եվ այդ գաղափարին նա ծառայել է հետևողականորեն, իրեն հատուկ շրջահայացությամբ և խորունկ մտածողությամբ, ակնվաբար և արժանապատվորեն՝ երբեք փոխվիջումների չգնալով իր խղճի և վեհ գաղափարի դեմ: Այս ամենը մեզ իրավունք է տալիս ամենայն համոզվածությամբ Գարեգին Նժդեհին համարելու հայ ժողովրդի այս դարի ազգային-ազատագրական պայքարի ամենաերևելի գործիչներից մեկը, գործիչ, որի պանծալի անունը միշտ սիրով ու հարգանքով կհիշվի յուրաքանչյուր հայ օջախում:

³³ Տես «Հայրենիք», 1963 թ. սեպտեմբերի 13:

³⁴ «Գարեգին Նժդեհ», էջ 28:

ВОЕННАЯ ИСТОРИЯ

ПРОБЛЕМЫ АРМИИ И ОБОРОНЫ В ПАРЛАМЕНТЕ
ПЕРВОЙ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ (1918—1920 гг.)

А. М. АКОПЯН, кандидат исторических наук, доцент

РЕЗЮМЕ

В первой Республике Армения, просуществовавшей всего два с половиной года, был сформирован парламент двух созывов. Парламент первого созыва, являвшийся непосредственным правопреемником Армянского Национального совета, назывался Советом Армении. Он был сформирован по многопартийному принципу, без выборов, на основе пропорционального представительства и просуществовал с 1 августа 1918 г. до 5 июня 1919 г. В числе его 46 членов были 18 представителей АРФ («Дашнакцутюн»), 6 депутатов от Армянской народной партии (АНП), 6 социал-демократов (в том числе—5 меньшевиков и 1 большевик), 6 эсеров, 2 беспартийных, 6 мусульман, 1 русский и 1 езид. Фракция АРФ была руководящей, оппозиционная фракция АНП вместе с беспартийными и представителями национальных меньшинств составляла правое крыло, а социал-демократы и эсеры—левое крыло парламента. Второй парламент, сформированный на основе всеобщих выборов и просуществовавший с 1 августа 1919 г. по 2 декабря 1920 г., насчитывал 80 депутатов, 72 из которых были представителями АРФ.

Несмотря на тяжелую внутриполитическую и внешнеполитическую обстановку парламент с первых дней своего существования, наряду с финансовыми и социальными вопросами, особое внимание уделял оборонным проблемам, хотя в составе Совета военной комиссии не было (в составе парламента второго созыва уже была создана военная комиссия, состоявшая из 8 членов).

В числе принятых парламентом законов, касающихся сферы обороны, особо достойны упоминания закон о конфискации оружия, в огромном количестве скопившегося в руках народа, закон о социальной защите семей погибших борцов за свободу, закон о создании ресурсов для организации собственного военного производства и т. д. Даже в тяжелых финансово-экономических условиях, в которых находилась страна, парламент постоянно изыскивал возможности для предоставления военному министерству значительных кредитов на оборонные нужды.

Следует отметить, что если фракции АРФ и АНП—партий, имевших национальные платформы,—вели курс на усиление армии, то левое крыло, состоявшее из фракций партий, имевших классовые платформы, выступало против подобных мероприятий. Существенную роль в деле повышения обороноспособности страны и укрепления внешних границ сыграли внепарламентские комиссии, работавшие на местах.

Факты свидетельствуют, что несмотря на ограниченные финансово-экономические возможности, власти республики, и в первую очередь—ее парламент, не жалели сил и средств для создания боеспособной армии и надежной охраны государственной границы. Этот исторический опыт актуален и для нынешней Республики Армения и ее Вооруженных сил.

ГАРЕГИН НЖДЕ И АРМЯНСКИЙ ВОПРОС В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

*В. А. МУРАДЯН, гвардии подполковник в отставке,
доктор исторических наук, заслуженный деятель науки РА*

РЕЗЮМЕ

Выдающийся деятель армянского национально-освободительного движения Гарегин Нжде (Тер-Арутюнян) после установления советской власти эмигрировал из Армении и обосновался в Болгарии. После ее освобождения советскими войсками 9 сентября 1944 г. Нжде не покинул как многие другие Софию, а обратился к советскому командованию, предложив свои силы и знания в предстоящей войне против сателлита Германии—Турции. Через месяц Нжде был отправлен в Москву. Вскоре он был заключен в тюрьму, и начался следственный процесс. В числе предъявленных ему советскими органами госбезопасности обвинениями Нжде инкриминировалось и сотрудничество с фашистами, в том числе—германской разведкой.

Обстоятельное изучение «дела Нжде», хранящегося в настоящее время в архивах МВД и НБ РА, а также сопоставление его показаний с объективными историческими фактами позволяют с полной уверенностью утверждать, что это сотрудничество явилось вынужденной мерой со стороны Нжде для предотвращения возможности нового геноцида армян. Действительно, накануне и в первый период войны Германии против СССР над армянами, проживавшими на территориях третьего рейха и его союзников, а также захваченных ими стран, нависла угроза повторения геноцида армян в Турции в 1915 г., кстати, осуществленного не без участия кайзеровской Германии. Средства массовой информации Германии и вторившие им органы печати многих балканских стран, тайно, а подчас и в открытую побуждаемые Турцией, не только пытались оправдать геноцид 1915 г., но и высказывали сомнения относительно принадлежности армян к арийской (индоевропейской) расе и призывали применить по отношению к ним антиеврейские законы.

В таких условиях Нжде, как вице-председатель болгаро-армянского комитета и человек, всю свою жизнь посвятивший борьбе своего народа за выживание, вынужден был в целях прекращения антиармянской истерии пойти на сотрудничество с германскими спецслужбами. Однако Нжде ни на миг не допускал мысли о возможности использования армян против СССР или какого-либо другого члена антигитлеровской коалиции, а только против векового угнетателя и палача армянского народа—Турции.

Детальное изучение протоколов допросов Нжде со всей очевидностью доказывает не только справедливость его утверждений, но и то, что многие следователи вели допросы лишь «по долгу службы», поскольку далеко не были убеждены в том, что перед ними сидит «враг народа», ставший еще одной жертвой сталинского режима.

Еще в середине 20-х годов Нжде, в отличие от многих руководителей армянской эмиграции, категорически отверг идею сотрудничества с Турцией против большевизма. Спасение армянской нации, представители которой оказались рассеянными по всему свету, он видел в другом—в создании идеи, объединяющей все слои армянской нации. Такой идеей, по мнению Нжде, могла стать только идея этноверы. По замыслу Нжде, этновера долж-

на была возродить в армянах чувство национальной принадлежности, воспитывать их в духе беззаветного служения национальным интересам, глубочайшей преданности национальным традициям. Но в отличие от теорий расового превосходства этновера служила не установлению господства одного народа над другим, не призывала к шовинизму, ущемлению национального достоинства других народов, а лишь к осознанию своего долга перед родным народом.

Вся практическая деятельность и теоретическое наследие Гарегина Нжде со всей неоспоримостью доказывают, что он преданно, глубоко осмысленно и последовательно служил интересам своей нации, не посягая на права других народов. Это дает нам полное основание считать Гарегина Нжде одним из выдающихся деятелей национально-освободительного движения армянского народа, чье имя будет всегда с любовью и почтительностью произноситься всеми армянами.

MILITARY HISTORY

PROBLEMS OF ARMY AND DEFENSE IN PARLIAMENT OF THE FIRST REPUBLIC OF ARMENIA (1918—1920)

A. M. HAKOPYAN, Candidate of Historical Sciences, Assistant-Professor

SUMMARY

The Parliament of the first Republic of Armenia having only two with half of year life, formed at two convocations, is regarded to be the direct assignee of Armenian National Council. Armenia's Legislature was created in multi-party principle, without elections and based on the proportional representation and existed since August 1, 1918 till June 5, 1919. Among its forty-six members were eighteen Dashnakists (Armenian Revolutionary Federation), six SR's (Social-Revolutionaries) and Populists (Armenian Populists party) respectively, and six SD's (Social Democrat): one Bolshevik and five Mensheviks, and two nonpartisans. In addition, six Moslems, a Yezidi, and a Russian represented the Republics minorities. The dominating ARF and the oppositional fractions of APP together with nonpartisans and national minorities made the right wing of the Parliament. On the other hand SR's, SD's formed the left wing of the Legislative body.

The second Parliament was created on general elections grounds and existed since August 1, 1919 till December 2, 1920. The staff of National Council consisted of eighty deputies, seventy-two of which were the representatives of ARF.

In Spite of the internal and external political situation the Parliament from the first days of its existence, alongside with financial and social problems, gave special attention to defensive affairs, though in structure of Military Commission there was no military man (already during the second convocation of Parliament Military Commission, consisting of eight members was created in its structure).

The Parliament (National Council) adopted a great number of laws referring to defense sphere, especially worth of a mention the law on confiscation of the weapon accumulated in people's hands, law on social protection of families lost fighters for freedom, law on creation of resources for organization of own military manufacture and so on. Even in poor financial—economic conditions, in which the country was, the Parliament constantly found opportunities for grant-

ing to Military Ministry of significant credits on defensive needs. It should be noted that while ARF and APP having national political platforms acted in favour of strengthening Army, the left wing representatives were against similar legislative enactment.

Extra-parliamentary commissions, working on places, played essential role in reinforcement of the country's external borders and in promotion of Army's defense capacity.

The facts testify, that despite limited financial-economic opportunities, the authorities of Republic and in first place the parliament spared neither power nor finance to create a battle-worthy Army and reliable guarding for state boundaries. The historical experience is very timely for nowadays Republic of Armenia and its Armed Forces.

GAREGIN NZHDEH AND ARMENIAN QUESTION IN YEARS OF SECOND WORLD WAR

V. A. MOURADYAN, *Guards Lieutenant-Colonel (ret.),
Doctor of Historical Sciences, honorary scientist of the Republic of Armenia*

SUMMARY

Outstanding political figure of Armenian National Movement Garegin Nzhdeh emigrated from Armenia and settled down in Bulgaria after establishment of Soviet power in Armenia. Nzhdeh didn't leave Sofia like many others, after liberation of Bulgaria on September 9, 1944 by the Soviet Troops but has addressed to Soviet authorities offering his knowledge and abilities in case of forthcoming war against the satellite of Germany—Turkey.

A month later Nzhdeh was taken to Moscow. Soon he was put into prison and the investigation process began. Nzhdeh was incriminated and the Soviet state security bodies (KGB) brought accusation of cooperation with fascists and German Intelligence against him.

Detailed study Nzhdeh's case at the moment kept in archives of Ministry of Interior Affairs and National Security of Republic of Armenia, as well as comparison of his testimony with objective historical facts allow to assert with complete reliance that his cooperation was by a compelled measure for prevention of an opportunity of a new Armenian Genocide. In fact, on the eve and in the first period of war of Germany against USSR over Armenians in the territories of third Reich and its allies and also in conquered countries, there hung threat of recurrence of a genocide similar the one implemented in Turkey 1915, to the point, carried out not without participation of Kaiser Germany. Mass media of Germany and those in Balkan countries, secretly and sometimes in open tried not only to justify the Genocide in 1915 induced by Turkey but also stated doubts concerning a fitting of Armenians to Indo-European (Aryan) race and called to apply anty-jewish laws in relation to them.

In such conditions Nzhdeh, as the vice-chairman of Bulgar-Armenian Committee and a person devoting all his life to survival of Armenian nation, was compelled with the purposes of anty-Armenian hysterics to go on cooperation with German special services, however on an instant he did not admit an idea on an opportunity of use Armenians against USSR or on any other coalition member country, but only against his age-long oppressor—Turkey. The detailed study of

his interrogation protocols, proves with all evidence not only validity of his statements but also the fact, that many inspectors conducted investigations only due to performance of their official duty of a service, as were not convinced that «the enemy of the people» sits before them, thus becoming one more victim of Stalin's regime. Yet in middle 20-s Nzhdeh in contradiction with other leaders of Armenian community in abroad rejected the idea of cooperation with Turkey against Bolsheviks. To rescue Armenians spread all over the world he thought of a new idea—to create an entire unity for all Armenian nation.

Such an idea as to Nzhdeh could be only the theory of ethno-religion. According to his project this new idea might promote to rebirth the sense of Armenian affiliation, teach them in the spirit of selflessness in serving their nation.

It was in great difference with the theory of national superiority, having no aim to make dominant power over other nations, not to summon to chauvinism and pinching national dignity of other nations but only be conscious of his/her duty to their own people.

Garegin Nzhdeh's all practical activity and theoretical heritage prove his devotion to serving the interests of his nation, without encroaching the rights of other nations. This gives us grounds to consider Garegin Nzhdeh as one of the most prominent statesman of Armenian National-Liberation Movement and his name will always be pronounced with love and respect by all Armenians.

ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԱՇԽԱՐՀԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵԽԱՆԻԶՄՆԵՐԸ*

Ե. Ի. ՏՈՒՐԿՈՎ, գեներալ-մայոր, ռազմագիտության դոկտոր, Ռազմական գիտությունների ակադեմիայի (ք. Մոսկվա) փոխնախագահ, Ս. Ա. ՄՈԳԵՍՏՈՎ, գնդապետ, ռազմագիտության թեկնածու

2. ՆՈՐ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱՐԳԻ ԶԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ՄԵԽԱՆԻԶՄՆԵՐԸ

Աշխարհը կոչվում է աշխարհաքաղաքական առումով կայուն, եթե նրա բոլոր երկրները բաժանված են բրոկների (խմբերի) այնպես, որ այդ բրոկների յուրաքանչյուրը աշխարհաքաղաքական բեմովն է: Աշխարհաքաղաքական առումով կայուն աշխարհում յուրաքանչյուր երկիր երաշխավորված է երկրների որևէ այլ բրոկի կողմից իր ինքնիշխանության նկատմամբ ռանձգություններից:

Աշխարհը կոչվում է կապակցված, եթե այն բաղկացած է երկրների այնպիսի համակցությունից, որում յուրաքանչյուր երկիր բավական կարձ ժամկետում հասանելի է ցանկացած այլ երկրի տարածքի՝ տրանսպորտային և տեղեկատվական կապերի կամ ռազմական ներգործության միջոցով:

Պնդում են, որ կապակցված աշխարհում աշխարհաքաղաքական բևեռների թիվը չի անցնում երկուսից: Սրանից հետևում է, որ աշխարհաքաղաքական բևեռները կարող են լինել կամ երկուսը միևնույն ներուժով՝ երկբևեռ աշխարհ, կամ մեկը՝ միաբևեռ աշխարհ, կամ ոչ մեկը՝ անբևեռ աշխարհ:

Անբևեռ աշխարհի մուգելը բնորոշ է լրիվ չկապակցված աշխարհին կամ երբ աշխարհը ներկայացված է մեկ պետությամբ, այսինքն՝ բոլոր պետությունները միավորված են մեկ բրոկում, որն ապրում է ըստ ընդհանուր օրենքների:

Միաբևեռ աշխարհի դեպքում գոյություն ունի պետությունների միայն մեկ բրոկ, որը չի համընկնում բոլոր պետությու-

յունների բազմության հետ և որի ներուժը գերազանցում է այդ բրոկում չընդգրկված մյուս բոլոր պետությունների գումարային ներուժը: Այսպիսի մոդելը միտում է դեպի անբևեռ աշխարհ:

Երկու բևեռով աշխարհի տեսականորեն հնարավոր վիճակների թիվը, այն պայմանով, որ յուրաքանչյուր պետություն ընդգրկված լինի միայն մեկ բրոկում, բավական մեծ է և հավասար է 2^{n-1} -ի, որտեղ n -ը երկրների ընդհանուր թիվն է:

Աշխարհը կարող է գտնվել աշխարհաքաղաքական առումով կայուն վիճակում միայն իր վարգայման անբևեռ կամ երկբևեռ տարբերակների դեպքում:

Նշենք այն հայտնի դրույթը, որ 70-ական թվականների սկզբում գործնականում ձևավորվեց *աշխարհի երկբևեռ մոդելը, որում պետությունների միջև հարաբերությունները պայմանավորված էին աշխարհաքաղաքական գործոնների ազդեցությամբ, ազգային-պետական շահերով և ուժերի հաշվեկշռով:*

Ռազմական առումով հզոր պետությունները՝ ԽՍՀՄ-ը և ԱՄՆ-ը, պտիպանում էին ուժերի հաշվեկշիռը միմյանց միջև: Տարածաշրջաններում և գլոբալ մասշտաբով խաղաղությունն պահլի չափով կախված էր այդ հավասարակշռությունից:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ
ԱՇԽԱՐՀԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՄԵԽԱՆԻԶՄՆԵՐԸ

Արդի պայմաններում առաջ են գալիս նոր տարրեր (ռեսուրսներ), որոնք կանխորոշում են պետության ուժը: Փոփոխվում և ընդլայնվում են պետությունների դիմակայության այն ոլորտ-

* Այլպրը նախորդ համարում: Խմբ.:

ները, որոնց սահմաններում կարող է կիրառվել նրանց ուժը:

Նախ՝ առաջացել է տարածական չափման մի նոր՝ ուղղաձիգ, բաղադրիչ՝ օդատիեզերական տարածությունը որպես պինված պայքարի ոլորտ: Օդատիեզերական հարձակման ուժերն զգալի չափով բարդացրել են աշխարհի աշխարհառազմավարական պատկերը: Ուժային հարաբերությունները տարածաշրջանայինից վերածվել են գլոբալ հարաբերությունների:

Երկրորդ՝ հասարակության և պետության համընդհանուր տեղեկութափոխումը պայմանավորում է ժամանակակից աշխարհաքաղաքականության մի նոր ուղղության առաջացումը. հանուն գերտերության կարգավիճակի ձեռքբերման և պահպանման մղվող պայքարը փոխադրվում է որակապես նոր ոլորտ՝ դառնալով պայքար տեղեկության համար: Ավելի ու ավելի է գերիշխում պինված պայքարի միջոցների տեղեկութափոխման միտումը: Նրա օբյեկտիվ հիմքն է գործերի (ուժերի) տեղի ունեցող սպառազինումը գերճշգրիտ պնքի համակարգերով, օդային մարտաքաղաքի և օդավթագետնյա օպերայիայի հայեցակարգերի իրացումը: Այս համատեքստում հասկանալի է դառնում մի շարք երկրների, առաջին հերթին ՄՄՆ-ի, ռազմաքաղաքական ղեկավարության կողմից տեղեկության գնահատումը որպես ռազմավարական ռեսուրսի:

Երրորդ՝ պետության սահմանադրականացումը նրան օժտում է ռազմական ուժ կիրառելու օրինական իրավունքով: Պատերազմի օրենքներն ու սովորությունները (պատերազմի իրավունքը), որոնք նախկինում որոշվում էին հաստատված պրակտիկայով, ներկայումս ձեռք են բերել հիմնականում պայմանագրային միջազգային իրավունքի բնույթ: Այն նպատակ ունի պատերազմը կանխելու, իսկ եթե դա հնարավոր չէ, ապա՝ նրա հետևանքներն առավելագույն հնարավոր չափով սահմանափակելու և մեղմացնելու: Մասնավորապես, ընդունելով երկրի հակահրթիռային պաշտպա-

նության (ՀՀՊ) ապակայունացնող դերը, ՄՄՆ-ը և ԽՍՀՄ-ը ռազմավարական հարձակողական սպառազինության կըրճատման վերաբերյալ պայմանագրի (ՌՀՍ-1) հետ նույն փաթեթում ստորագրեցին նաև ՀՀՊ համակարգերի սահմանափակման մասին պայմանագիրը (ՀՀՊ մասին 1972 թ. պայմանագիր): Ստորագրելով այս պայմանագիրը՝ կողմերը փաստորեն հրաժարվեցին ռազմավարական պաշտպանական համակարգերի վարգայումից հոգուտ հարձակողական սպառազինության: Իրացնելով ռազմական ուժի վապիչ ներուժը՝ անհրաժեշտ է և նպատակահարմար է լրիվ չափով օգտագործել միջազգային իրավունքի մեխանիզմները՝ կատարելագործելով և վարգայնելով դրանք:

Նշենք, որ միջազգային իրավունքը, ինչպես դա արձանագրված է ՄԱԿ-ի կանոնադրությունում, ոչ մի չափով չի դիպչում պետությունների անկապտելի իրավունքին՝ իրականացնելու անհատական կամ կոլեկտիվ պաշտպանություն այն դեպքում, երբ նրանց վրա պինված հարձակում է գործվել:

Ա.Գ.ԲԵՄԻՍՅԵ ՌԵԺԱՅԻՆ ԶՄՊՈՒՄԸ

ՈՐՊԵՍ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ

ԱՌՏԱԿԱՏՈՒՄԱՅԻՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԸ

Միջպետական հարաբերությունների ամբողջ պրակտիկան այն բանի հավաքական վկայությունն է, որ ուժերի հաշվեկշռի արհամարհումը, որպես կանոն, հանգեցնում է ամենաձանր հետևանքների, ընդհուպ մինչև պատերազմ:

Ընդհանուր դրվածքով ուժերի հաշվեկշռը կողմերի ռազմավարական ուժերի մի որոշակի հարաբերակցություն է, որի չափանիշ առավել հաճախ դիտվում է ռազմավարական կայունությունը և որին հասնելու ռեալ մեխանիզմն է ուժային գապումը:

Ռազմավարական կայունությունը բնութագրում է այնպիսի իրավիճակ, երբ կողմերից ոչ մեկը չի կարող օգուտ քաղել և, հետևաբար, չունի ռազմավարական հավասարակշռությունը խախ-

տելու և ռազմական գործողություններ սկսելու խթան՝ անընդունելի վնասներ կրելու վտանգի նկատառումով:

Անհրաժեշտ է ընդգծել, որ ռազմաքաղաքական հարաբերությունների համակարգում ուժերի հաշվեկշիռը անմիջականորեն կապված է պետությունների անվտանգության ապահովման շահերի հետ: Որևէ պետության կողմից գոյություն ունեցող հաշվեկշիռը խախտվելու դեպքում, ինչը վտանգի տակ է դնում ռազմավարական կայունությունը և ռեալ սպառնալիք ստեղծում այլ պետություններին անվտանգության համար, վերջիններս ձեռնարկում են անհրաժեշտ միջոցներ այդ սպառնալիքին դիմակայելու և խախտված հավասարակշռությունը վերականգնելու նպատակով:

Ազրեհայի ուժային զսպում ասելով հասկացվում է այն միջոցների ու գործողությունների համալիրը, որոնք ուղղված են պետության պաշտպանական ներուժի այնպիսի մակարդակի ստեղծմանն ու պահպանմանը, որի դեպքում ընդդիմամարտող կողմը (պետությունը, պետությունների դաշնադրությունը՝ որպես համաշխարհային քաղաքականության և միջապգային հարաբերությունների տարբերակ) հաստատորեն գիտակցում է, որ իր կանխիչ գործողություններից ստացվող հնարավոր օգուտը ակնհայտորեն պիջում է ազրեհայի հնարավոր փոփ պատասխան գործողություններով պատճառվելիք վնասներին:

Եթե ընդդիմամարտող պետությունների (պետությունների դաշնադրություն) ռազմավարական ուժերը կարող են պատասխան գործողություններով (պատասխան կամ պատասխանախաղիպակապ հարվածի ձևով) միմյանց հասցնել անընդունելի վնասներ, ապա այդ դեպքում երկու կողմն էլ միմյանց զսպում են ազրեհայից և այդ պետությունների միջև գոյություն ունի ռազմավարական հավասարակշռություն ու ապահովվում է ռազմավարական կայունություն:

Դա է միջապգային զսպման՝ որպես ժամանակակից աշխարհաքաղաքակա-

նության կարևորագույն գործուն մեխանիզմի ռազմավարական և օպերատիվ էությունը:

Ռուսաստանի համար արդի պայմաններում զսպման հիմնական օբյեկտներ են այն պետությունները, որոնց ապգային շահերը կարող են իրացվել ի վնաս կամ ի հաշիվ Ռուսաստանյան Դաշնության ապգային շահերի և որոնք իրենց ռազմական հպորդությամբ գերապանցում են կամ համեմատելի են նրա հետ, ունեն միջուկային զենք կամ դաշնակցային պայմանագրերով կապված են միջուկային զենք ունեցող պետություններին հետ:

Հասցվող վնասի մակարդակը ուժային զսպման և ռազմավարական կայունության հայեցակարգի իրացման գործում հանգուցային գործոններից մեկն է:

Վնասի նվազագույն անհրաժեշտ մակարդակը այն վնասն է, որը, հասցվելով տնտեսական ու ռազմական ներուժին, պետական ու բարձրագույն ռազմական կառավարման համակարգին, կհանգեցնի այն բանին, որ երկիրը ի վիճակի չի լինի վարելու ռազմավարական մասշտաբի գործողություններ և ապահովելու բնակչության կենսականորեն կարևոր պահանջմունքները առանց երկարատև վերականգնողական շրջանի:

Ալբերտ Լոբորեն կողմերը պետք է շահագրգռված լինեն այն բանի վերաբերյալ համընկնող տեսակետների մշակման մեջ, թե բնակչությանը և տնտեսությանը հասցվող որ վնասը պետք է անընդունելի համարել դրա քաղաքական հետևանքների տեսանկյունից: Սակայն այս պայմանական ընդունելիության սահմանները կարող են սկզբունքորեն տարբեր լինել:

Գնահատելով գոյություն ունեցող միջուկային պինդակցությունը՝ նշենք, որ այսօր միջուկային զենք ունեցող պետությունները կարող են լուծել զբոբալ բնույթի խնդիրներ: Տեսանելի հեռանկարում դժվար թե հնարավոր լինի նրանց հրաժարումը միջուկային զենքից՝ որպես ապգային շահերի ապահովման կարևորագույն գործիքներից մեկից:

Ռազմավարական կայունության շա-

քաղրված օպերատիվ-ռազմավարական հիմքերը հնարավորություն են տալիս համավարգայնորեն մոտենալու ռազմավարական ուժերի ու սպառազինության ավելի մեծ կրճատման պրոբլեմին: Առավել կարևոր նշանակություն են ստանում ռազմավարական հարձակողական սպառազինությունների հետագա կրճատման հետևյալ տեսանկյունները.

—Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Չինաստանի ռազմաքաղաքական ղեկավարության կողմից այդ երկրների միջուկային սպառազինության վարգայումը գալիք տասնամյակում չի շաղկապվում ԱՄՆ-ի և Ռուսաստանի միջուկային պինանոյների կրճատման գործընթացի հետ,

—Ռուսաստանը և ԱՄՆ-ը տարբեր դիրքեր են բռնել ՀՀՊ-ի մասին 1972 թ. պայմանագրի մեկնաբանության հարցում,

—անհրաժեշտ է ՀՀՊ ոչ ռազմավարական համակարգի ստեղծման նկատմամբ մոտեցումների համաձայնեցում,

—անհրաժեշտ է բանակցային գործընթացում ներառել սովորական սպառազինությունում բարձր ճշգրտության զենքի և մարտավարական միջուկային զենքի կրճատման հարցերի համախումբը,

—անհրաժեշտ է վստահության միջոցների երրորդ սերնդի համալիրի մշակում:

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆ ԸՆԴՀԻՄԱՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԵՑ ԱՇԽԱՐՀԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԵՎՈՐԱԳՈՒԾՆ ՄԵՆԱՆԻՁՄ

Ժամանակակից աշխարհի՝ որպես ընկերակցության ամբողջականությունը ի թիվս այլ գործոնների ապահովվում է նաև տեղեկությունի ինտենսիվ փոխանակմամբ: Անգամ կարճ ժամանակով տեղեկությունի հոսքի ընդհատումը կարող է աշխարհում հարուցել ոչ պակաս սուր ճգնաժամ, քան միջապգային տընտեսական կապերի խզումը:

Արդի պայմաններում օրինաչափ է ենթադրել հետևյալը. որքան մեծ տեղեկատվական հնարավորություններ ունի

պետությունը, այնքան մեծ հավանականությունը նա, մյուս բոլոր հավասար պայմաններում, կարող է հասնել ռազմավարական առավելության:

Նշված միտումի առավել վտանգավոր դրսևորումը կապված է ոչ այնքան վիճված պայքարի միջոցների անմիջական կիրառման հետ, որքան տեղեկությունի ընդդիմամարտության տեսության և սրբակողիկայի վարգայման միջոցով ընդդիմամարտող կողմի ռեֆլեքսային կառավարման հնարավոր հետևանքների հետ:

Իր օպերատիվ-ռազմավարական բովանդակության լայն իմաստով տեղեկատվական ընդդիմամարտությունը հասկացվում է որպես միջպետական ընդդիմամարտություն, որը տեղեկատվական ռեսուրսների միջոցով ինչպես խաղաղ, այնպես էլ պատերազմական շրջանում իրականացվում է պետության, նրա տնտեսության, պինված ուժերի, գիտության և գիտատեխնիկական քաղաքականության կառավարման համակարգերում, ինչպես նաև հատարակական գիտակցության, բնակչության և պինված ուժերի անձնակազմի վրա հոգեբանական ներգործության համակարգում:

Ռեֆլեքսային կառավարման մասին խոսում են այն դեպքում, երբ տեղեկատվական ռեսուրսների վրա կանխամըտածված ներգործության միջոցով, ինչպես նաև հասարակական կարծիքի ու պետության ռազմաքաղաքական ղեկավարության վրա նպատակային ներգործության համար ապատեղեկատվության կիրառմամբ առավելագույն չափով հասնում են մի պետության կողմից իրենց համար ցանկալի քաղաքական և այլ որոշումների ընդունման և կատարման:

Ընդդիմամարտող կողմի ռեֆլեքսային կառավարումը ԱՄՆ-ի պետական քաղաքականության հիմնարար սկզբունքն է, որը հատկապես ցայտուն կերպով արտահայտվեց օդատիեզերական հարձակման ուժերի ու միջոցների նպատակաուղղված վարգայման ձևով:

Պարսից ծոցում պատերազմի քաղաքական և ռազմավարական նպատակներին հասնելը և հետագայում Իրաքի օբյեկտների վրա թևավոր հրթիռներով օդային հարվածների շարունակումը հնարավոր դարձան շնորհիվ միայն այն բանի, որ ԱՄՆ-ը ժամանակին յուրացրել էր ռազմական ընդդիմամարտության նոր ոլորտներ:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ
ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՕՐԻՆԱԶՈՓՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Աշխարհակարգի ուրվագիծը տալիս նպատակահարմար է թվում բացահայտել համաշխարհային ընկերակցության պետությունների ուժերի հաշվեկշռի և շահերի հաշվեկշռի դինամիկան ժամանակակից աշխարհաքաղաքականության կարևորագույն օրինաչափության միջոցով: Այդ օրինաչափության էությունն այն է, որ մեծ տարածքների յուրացման և ռազմավարական ուժերի հաշվեկշռի կայունացման համեմատ տեղի է ունենում ռազմական գավթոդադրության վեկտորների փոփոխում փոխադարձ անվտանգության հաստատման ուղղությամբ:

Միջուկային զենքի ստեղծման և միջուկային պաշարների կուտակման ժամանակներից ի վեր մի երկրի անվտանգությունը չի կարող ապահովվել ի հաշիվ մի այլ երկրի: Դա կողմերի շահերի նոր սկզբունքային հարաբերակցություն է, քանի որ մինչ այդ բոլոր ժամանակներում կողմերից մեկն իր անվտանգությունն ամրապնդում էր որոշ չափով ի հաշիվ մի այլ երկրի անվտանգության նվազեցման:

Ամենաընդհանուր սահմանմամբ փոխադարձ անվտանգության քաղաքականությունը մի այնպիսի քաղաքականություն է, որն ուղղված է երկու կամ ավելի պետությունների (դաշինքների, դաշնադրությունների) անվտանգության ամրապնդմանը որոշ փոխադարձ ոչ անվերտանգության պայմաններում: Այն իրատեսակն է, եթե երկու կողմերն էլ անվտանգությունը դիտում են որպես երկու

կողմերի համար կարևորագույն քաղաքական նպատակ: Կա նախադեպ՝ միջուկային զենքի չտարածման մասին պայմանագիրը, որի նախաձեռնողներն էին 1968–1970 թթ. ԽՍՀՄ-ը և ԱՄՆ-ը՝ «երրորդ» երկրներում միջուկային զենքի ստեղծման ռեալ սպառնալիքի կապակցությամբ: Այստեղ մոտ հեռանկար է՝ հետախուզության մարմինների գործունեության մեջ ամենամեծ առաջնությունը տալ միջուկային զենքի չտարածման նկատմամբ վերահսկողությանը, ավելի մեծ թվով պետություններ ներգրավել հրթիռային տեխնոլոգիայի չտարածման նկատմամբ վերահսկողության կարգին միանալու և այն պահպանելու գործում:

Փոխադարձ անվտանգության նպատակներ հետապնդող պետությունների գործնական քաղաքականությունը կարող է ուղղված լինել սպառնալիքի թուլացման խնդիրների լուծմանը, փոխաջակցմանը և, վերջապես, չկանխատեսված վտանգների թուլացման նպատակով «տեխնիկական» հարցերի օպերատիվ լուծմանը:

Փոխադարձ անվտանգության նըպատակի իրականացման առումով առավել հեռանկարային է փոխադարձ աջակցության վրա հիմնվող քաղաքականությունը: Նրա էությունը հետևյալն է: Եթե Ա կողմը գտնվում է ծանր ստատեական ճգնաժամի, մեծ թափ ստացած և չդադարող ահաբեկչության կամ սույիալական աղետի սպառնալիքի տակ, ապա այդ սպառնալիքները անխուսափելիորեն թուլացնում են Բ կողմի անվտանգությունը. այդ դեպքում Բ կողմը, ելնելով իր սեփական ազգային շահերից, պետք է քայլեր ձեռնարկի Ա կողմին ուղղված սպառնալիքների չնպոքսյման ուղղությամբ: Հասկանալի է, որ այս քաղաքականությունն ավելի արմատական է, քան առաջինը, որն ուղղված է սպառնալիքի, առաջին հերթին՝ փոխադարձ սպառնալիքի, թուլացմանը: Այստեղ կողմերից յուրաքանչյուրը սպատասխանատու է մյուս կողմի համար կողմնակի ծագում ունեցող սպառնալիքների թուլացման և կանխման համար:

Աջակցության վրա հիմնվող քաղաքականության շրջանակներում կարող են իրացվել բնապաշտպանական սպառնալիքների և շրջակա միջավայրի համար վտանգի դեմ (կլիմայի համընդհանուր տաքացում, օդոնային շերտի քայքայում և այլն) պայքարի լայն միջպետական ծրագրեր: Փոխշահավետ են դառնում գիտության բնագավառում փոխանակումները: Տվյալ քաղաքականությունը ենթադրում է փոխադարձ անվտանգության ամրապնդման նպատակով առկա և հնարավոր համագործակցությունների ու սպառնալիքների ավելի մեծ համախմբի նկատմամբ կանխիչ գործողությունների հնարավորություն: Աջակցության վրա հիմնվող քաղաքականության մոտեցումների վարգայումն ունի գրքալ, համընդհանուր անվտանգության մեխանիզմների ձևավորման առաջադիմական միտում:

Այսպիսին են նոր աշխարհակարգի ձևավորման ժամանակակից մեխանիզմները և այդ ձևավորման նկատմամբ մոտեցումները:

3. ԱՇԽԱՐՀԻ ՉԱՐԳԱՑՄԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԶԱՐԱԶՄԿԱՆ ՄՈԳԵԼԸ

Հայտնի է այն գիտական վարկածը, որ ԽՍՀՄ փլուզումից հետո աշխարհի աշխարհաքաղաքական մոդելը միտում ունի երկբևեռ վիճակից վերափոխվելու միաբևեռ վիճակի, որ այդ աշխարհում ԱՄՆ-ը կատարում է ուժի գլխավոր բեռնի դերը: Կան նաև մի շարք գիտական աշխատություններ, որոնցում քննարկվում է աշխարհի բազմակենտրոն, կամ բազմաբևեռ, մոդելի ձևավորման հարցը: Նշված մոդելներում, ինչպես նաև ավելի վաղ մշակված աշխարհաքաղաքական մոդելներում, որոնց հեղինակներն են այնպիսի հայտնի աշխարհաքաղաքագետներ, ինչպես Ֆ. Ռաուսելը, Հ. Մակքինդեյը, Ն. Սպայկմենը և ուրիշներ, որպես միջազգային հարաբերությունների հիմք մնում են ռազմաուժային հարաբերությունները, իսկ որպես միջպետական հավասարակշռության հիմք՝ ուժերի հաշվեկշիռը: Շահերի հաշվեկշիռի հիման վրա

համաշխարհային քաղաքականության համակարգի կառուցման ժամանակակից աշխարհաքաղաքական հայեցակարգում ի սկզբանէ՛ նույնպես ենթադրվում է ուժերի հաշվեկշիռի հաստատում:

Ինչպիսի՞ն կարող է լինել աշխարհի տեսքը՝ միաբևեռ՞, երկբևեռ՞, թե՛ բազմաբևեռ: Աշխարհաքաղաքականությունը գործնականում շատ չի տալիս աշխարհի վարգայման միաբևեռ մոդելի ձևավորման համար: Եթե աշխարհը կառավարի մեկ-միասնական իշխանություն (ԱՄՆ և աշխարհի մնացած պետություններ տարբերակով), ապա նա ստիպված կլինի հրաժարվելու մեկ ժողովրդի (պետության) նկատմամբ մյուսի բռնությունից: Չեն լինի պայմաններ վերհամակարգի ձևավորման համար:

Երկբևեռ մոդելը ենթադրում է երկու պետության (պետությունների խմբերի) ձգտումը համաշխարհային գերիշխանության: Պատմությանը հայտնի չէ բազմաբևեռ կառույցում ընդգրկված բոլոր պետությունների շահերի հաշվեկշիռի հիման վրա այդ կառույցի տևական կայունության որևէ նախադեպ: Կայունությունը հնարավոր է միայն ես մի պայմանի՝ ուժերի հաշվեկշռի առկայության դեպքում: Իսկ շահերի հաշվեկշռի հիման վրա է հնարավոր դառնում աշխարհաքաղաքական գաղափարի ձևավորումը: Հետևաբար, մենք ունենք անհրաժեշտ և բավարար պայման պետությունների մի նոր աշխարհաքաղաքական միավորման ստեղծման համար. նրա նախատիպն է կայսրությունը: Նշենք, որ «կայսրություն» տերմինը հայհոյական բառ չէ՝ նկատի ունենալով ԱՄՆ-ի նախկին նախագահ Ռեյգանի տխրահռչակ արտահայտությունը. «ԽՍՀՄ-ը չարիքի կայսրություն է»: Կայսրությունը պետականության բարձրագույն ձևն է, որը հիմնված է ավանդական իշխանական և հոգեբանական նախադրյալների վրա:

Գիտնականները պարզել են, որ բոլոր կայսրություններում՝ և՛ հռոմեական, և՛ մոնղոլական, և՛ խորհրդային, և՛ երրորդ ռայխում, ամենուրեք կարելի է առանձնացնել դրանք միավորող մի

ընդհանուր բան, այն է՝ կայսերական գաղափարը: Հիտլերի համար դա, ինչպես հայտնի է, արիական ռասայի ուրվականն էր, Ստալինի համար՝ համաշխարհային հեղափոխության գաղափարը, կոմունիզմը:

Կայսրությունները ինտեգրում էին աշխարհը, միասնականացնում էին տարբեր ժողովուրդներով բնակեցված հսկա-

քաղաքական գործոններով, իրականում գոյություն ունեցող միջապգային միտումներով, ուժերի ռազմավարական հաշվեկշռով:

Ինչպիսի՞ն են նոր աշխարհաքաղաքական միավորման կառուցվածքային ուրվագծերը:

Արևմուտքում նա ունի ամուր աշխարհաքաղաքական հենադաշտ հան-

ՆԱՏՕ-ի գլխավոր քարտուղար Խ. Սոլանայի հանդիպումը ՀՀ ՊՆ ղեկավարների հետ: Երևան, 1998 թ. հոկտեմբեր: Առաջին շարքում աջից ձախ՝ գեներալ-լեյտենանտ Մ. Հարությունյան, Խ. Սոլանա, գեներալ-լեյտենանտ Մ. Աբրահամյան

յական տարածքներ՝ կործանելով այդ ժողովուրդների պետականությունը:

Մի բան որոշակի է. ՎՊԿ, այնուհետև ԽՍՀՄ փլուզումը խախտեց հարաբերական աշխարհաքաղաքական հաշվեկշիռը հոգուտ ատլանտիկության: Սակայն ցամաքի միտումները չեն կարող մերժվել միակողմանիորեն, ուստի պետությունների նոր աշխարհաքաղաքական միավորման՝ ցամաքային, արևելյան, մայրցամաքային կայսրության ըստեղծումը պոտենցիալ աշխարհաքաղաքական անխուսափելիություն է:

Եվրոպային կանխորոշված է աշխարհագրական և ռազմավարական միավորում: Եվրասիական միավորման ըսկըզբունքներն ու հիմնական ուղղությունները կանխորոշված են աշխարհա-

ձին Միջին Եվրոպայի: Միջին Եվրոպայի համախմբող ուժը ավանդաբար Գերմանիան է: Ուշադրություն դարձնենք. դիտարկվող աշխարհաքաղաքական հենադաշտը բնական-աշխարհագրական և պատմական նկատառումներով ունի ցայտուն արտահայտված մայրցամաքային բնույթ, որը դիմակայում է Արևմուտքյան Եվրոպայի ատլանտյան տարածություններին: Այս աշխարհաքաղաքական տարածաշրջանի ինտեգրման համար Գերմանիան ունի բոլոր անհրաժեշտ հատկությունները՝ պատմական կամք, պարզապես տնտեսություն, արտոնյալ աշխարհագրական դիրք, ազգային համասեռություն, իր քաղաքակրթական առաքելության գիտակցում:

Եվրոպական միավորումը Գերմա-

նիայի շուրջը հնարավոր է Մոսկվա—Բեռլին ամուր աշխարհաքաղաքական և ռազմավարական առանցքի ստեղծման դեպքում:

Գերմանիան այսօր տնտեսական հսկա է և քաղաքական թզուկ: Ռուսաստանը՝ ճիշտ հակառակը. քաղաքական հսկա և տնտեսական հաշմանդամ: Մոսկվա—Բեռլին առանցքը հիմքեր կդրենի ամբողջ Եվրասիական կայսրության ամուր ռազմավարական ու տնտեսական կառույցի համար:

Եվրոպական միավորումը պետք է ձևավորվի միայն Բեռլինի շուրջը, որը գտնվի Մոսկվայի հետ ուղիղ և կենսական առանցքի վրա: Սակայն այս առանցքի ձևավորումը բացառում է «անձովյան-բաղթյան դաշնության» (ՆԱՍՕ-2) տիպի «սանիտարական պատնեշներին» ստեղծումը, «պատնեշներ», որոնք պոտենցիալ կերպով կապված են ատլանտիկության հետ և թշնամաբար են տրամադրված Ռուսաստանի ու Գերմանիայի նրկատմամբ:

Եվ այսպես՝ մենք ներկայացրինք հյուսիսային կիսագնդի չորս աշխարհաքաղաքական գոտիներից երկուսը, որոնք համապատասխանում են համաշխարհային հակամարտությունների գլխավոր մասնակիցներին: Գրանք են, նախ՝ Հեռավոր Արևմուտքը, ատլանտիկությունը, որը միավորում է ԱՄՆ-ը, Անգլիան, Ֆրանսիան և մի քանի այլ եվրոպական պետությունների, երկրորդ՝ Միջին Եվրոպան, որը միավորում է Գերմանիան, Ավստրո-Հունգարիան:

Հասկանալի է, որ երրորդ գոտին կապում է Ռուսաստանը:

Չորրորդ գոտին է խաղաղովկիանուսյան բնատարածքը, որտեղ կենտրոնական դերն ստանձնել է արագ ու դինամիկորեն զարգացող, ավանդույթային արժեքների կոշտ համակարգ ունեցող և իր աշխարհաքաղաքական դերը քաջ գիտակցող ճապոնիան: Նրա ռազմավարական դիրքը, զարգայման դինամիկան, արժեքային համակարգի յուրահատկությունը նրան գործընկեր են դարձնում Արևմուտքի քաղաքակրթության դեմ պայքարում:

Միջուկային ցեղասպանությունը լավ հիշող, մի քանի տասնամյակ տևող քաղաքական օկուպացիայի խայտառակությունը քաջ գիտակցող ճապոնացիների հակաամերիկյան տրամադրությունները կապված չեն հարուցում:

Եվրասիական կառույցի արևելյան առանցք պետք է դառնա Մոսկվա—Տոկիո առանցքը: Ռուսաստանը դաշնակից ձեռք կբերի ի դեմս մի տնտեսական հրակայի, որը վիճված է բարձր պարզապատեխնոլոգիաներով և ունի հսկայական ֆինանսական ներուժ: Ճապոնիային պակասում է այն, ինչը ռուսներն ունեն լիովին՝ քաղաքական անկախություն, ռազմավարական համակարգ, ուղղակի մուտք ռեսուրսներին: Նրանք միասին կարող են ստեղծել հզորագույն աշխարհաքաղաքական կենտրոն, որն ընդգրկի Միջինը, Մոնղոլիան, հենց Ճապոնիան և հեռանկարում՝ ամբողջ խաղաղովկիանոսյան տարածաշրջանը: Միտումներ այստեղ նկատվում են. մշտապես աճում է ծագման ընդհանրության, ռասայական մոտիկության, հոգևոր-կրոնական հարավատության վրա հիմնված մոնղոլա-ճապոնական շփումների ինտենսիվությունը: Մոնղոլիան, Կալմիկիան, Տուվան, Բուրյաթիան կապում են եվրոպական բուդդայական անկլավ, որը կարող է ծառայել որպես Ռուսաստանի և ճապոնիայի միջև ամուր միացույցիչ տարր:

Այս կերպ ներկայացված է երեք աշխարհաքաղաքական գոտիների միավորումը, որոնց կենտրոնը Ռուսաստանն է և որոնք կողմնորոշված են Ամերիկայի դեմ:

Հարավում աշխարհաքաղաքական միտումները նույնպես ուղղված են դեպի մայրցամաքային միավորում: Ամբողջ խաղաքական գոտին Եվրասիայի նկատմամբ բնականաբար հանդես է գալիս որպես բարեկամական աշխարհաքաղաքական իրողություն: Հանուն ճշմարտության նշենք, որ խաղամական աշխարհում գոյություն ունեն բազմապիսի ներքին հոսանքներ. իրանական ֆունդամենտալիզմ, թուրքական աշխարհիկ վարչակարգ (ատլանտյան տիպի), Մի-

րիայի, Իրաքի, Լիբիայի, Սուդանի կողմից քարոզվող պանարաբականություն, «խալամական սոցիալիզմի» տարբեր մեկնակերպեր:

Իսլամական աշխարհում բնեռների ողջ բազմազանությունից առավել հեռանկարայինը Իրանն է: Մոսկվա—Թեհրան առանցքի ստեղծմամբ Ռուսաստանը դուրս կգա տար ծովեր, ինչը նրա կարևորագույն ռազմավարական նպատակն է:

Այսպիսին է աշխարհի աշխարհաքաղաքական մոդելի մեկնակերպերից մեկը:

ԱՊՀ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՂԱԲԱԿԱՆ ՆԵՐՈՒԺԸ

Աշխարհի աշխարհաքաղաքական մոդելը մանրամասնենք «մերձավոր արտասահմանում» գոյություն ունեցող միջպետական հարաբերությունների նկատմամբ:

Մերձավոր արտասահմանի երկրների մեծ մասում աշխարհաքաղաքական իրավիճակը ձևավորվում է բավականաչափ անմիանշանակ: Այդ երկրներից շատերը, եթե ոչ մեծամասնությունը, դրսևորեցին իրենց՝ որպես լրիվ անկախ պետությունների անկենսունակությունը:

Ռուսաստանի անվտանգության տեսանկյունից Համագործակցության առանձին պետությունների նշանակությունը տարբեր է: Նոր Եվրոպայում Ռուսաստանն առավել շահագրգռված է Բելառուսի և Ուկրաինայի, Ասիայում՝ Ղազախստանի հետ սերտ համագործակցության մեջ: Ռուսաստանի դաշինքը նշված պետությունների հետ բավարար է, որ ծառայի որպես Եվրասիայում կոլեկտիվ անվտանգության միջուկ: Ուստի չափազանց կարևոր է Բելառուսի, Ուկրաինայի ու Ղազախստանի հետ Ռուսաստանյան Դաշնության ռազմավարական գործընկերության և ռազմաքաղաքական ինտեգրման վարգայումը:

Տվյալ փուլում ԱՊՀ պետությունների համար սպառնալիքների գերակայությունները, ինչպես երևում է, տարբեր են. Բելառուսի, Ուկրաինայի և Ղազախստանի համար դրանք բնապաշտպանական և տնտեսական սպառնալիք-

ներն են, Հայաստանի, Վրաստանի և Տաջիկստանի համար՝ նաև քաղաքական և ռազմական*:

Ռուսաստանին և ԱՊՀ այլ պետությունների սպասում է համառ պայքար հանուն իրենց լինելության, և այդ պայքարում, ինչ ճանապարհներով ու եղանակներով էլ այն վարվի՝ քաղաքական, թե տնտեսական, առանց դաշնակիցների հնարավոր չէ մնալ: Միավորվելով՝ պետությունները կկարողանային որոշել և իրացնել գոյություն ունեցող և հնարավոր սպառնալիքների չեզոքացման առավել ռաջիոնալ ուղղությունները:

Ի՞նչ հեռանկար է հնարավոր այստեղ:

Նախ և առաջ՝ եվրասիական միության մասին: Պետք է ասել, որ եվրասիական միության գաղափարը լուրջ հետապոստման կարիք է պզուցում: Ահա փաստարկներից մեկը:

Կենտրոնական-ասիական տարածաշրջանի համար շատ բարդ պրոբլեմ է բնակչության արդեն այսօր չվերահղակվող աճումը: Վերջին 50 տարիների ընթացքում այս տարածաշրջանի պետությունների բնակչությունն աճել է համարյա 3 անգամ (Տաջիկստանում՝ 3,3 անգամ, Ուզբեկստանում՝ 3, Ղրղզստանում՝ 2,8, Ղազախստանում՝ 2,7, Թուրքմենստանում՝ 2,6 անգամ): Հյուսիսային Տաջիկստանի բնակչությունը 100 տարեկան ընթացքում աճել է 11 անգամ: Առադրելով բնակչության թուրք-խալամական տարրի աճման տեմպերը բնակչության ռուս-քրիստոնեական տարրի նըվազման հետ՝ կարելի է հանգել այն եզրակացությանը, որ ապագայում ժողովրդագրական իրավիճակը կարող է կտրուկ փոխվել հօգուտ մուսուլմանական բնակչության, ինչի հետևանքով ապագա միջպետական միավորման շրջանակներում կառաջանա կրոնական լարվածության պրոբլեմ:

* Անդրկովկասում տիրող իրավիճակի աշխարհաքաղաքական վերլուծությունը տես Մ. Գ. Մեյրոնյան, Աշխարհաքաղաքական գործունը և Անդրկովկասի աշխարհաքաղաքական նկարագիրը: «ՀԲ», 1997, հմ. 3: Խմբ.:

Հարկ է նկատի ունենալ, որ ինտեգրման գործընթացին կոնկրետային ինչպես Համագործակցության ներքին ուժերը, այնպես էլ դրսից ազդող ուժերը:

Զինված ուժերի ինտեգրումը տընտեսապես շահավետ է. այն հնարավորություն է տալիս կրճատելու ազգային ռազմական բյուջեները, նվազեցնելու տարածաշրջանային հակամարտությունների կանխման նպատակով կատարվող հսկայական ֆինանսական և նյութական ծախսերը: Միայնակ լուծել պետության ինքնիշխանության ու տարածքային ամբողջականության ապահովման խնդիրը, հենվելով լոկ սեփական հնարավորությունների վրա, առնվազն ռեալ է:

Այսպիսով՝ մենք վերջում ունենք աշխարհի երկրներ մոդելը՝ նոր աշխարհաքաղաքական փոխդասավորությամբ: Եվ ոչ միայն փոխդասավորությամբ: Կանխատեսվող աշխարհաքաղաքական միավորումը հնարավոր է միայն հզոր ինտեգրային գործընթացների, առաջին հերթին՝ տնտեսական բնագավառում, ժամանակակից վերագրային տեղեկատվական համակարգերի ստեղծության պայմաններում:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

Տեղի են ունենում ուժերի և շահերի համաշխարհային և տարածաշրջանային հաշվեկշիռների փոփոխություններ, որտեղ էական դեր է խաղում ռազմական հզորությունը: Ստեղծված բազմաբևեռ աշխարհը առայժմ ավելի անվտանգ չի դարձել:

ՌԴ ռազմական անվտանգության ապահովման գլխավոր ուղիներից մեկն է մնում միջուկային զսպումը: Լայն ըմբռնմամբ ազրեսիայի ուժային զրսպման հարցերը այսօր դեռ մնում են չափազանց բարդ ու դիսամիկ, ուստի և՛ տարբեր առումներում մշտապես բաց:

Պետությունների և համաշխարհային ընկերակցության համընդհանուր տեղեկությունների արդյունավետ մեխանիզմն է դառնում տեղեկության ընդդիմամարտությունը:

Աշխարհը փոխվում է, ստեղծվում են պետությունների անվտանգության համար նոր սպառնալիքներ, և միաժամանակ ծնունդ են առնում դրանց չեզոքացման նոր հնարավորություններ:

ВОЕННАЯ ПОЛИТИКА

МЕХАНИЗМЫ СОВРЕМЕННОЙ ГЕОПОЛИТИКИ*

Н. И. ТУРКО, генерал-майор, доктор военных наук, вице-президент Академии военных наук (г. Москва), С. А. МОДЕСТОВ, полковник, кандидат военных наук

2. МЕХАНИЗМЫ ФОРМИРОВАНИЯ НОВОГО МИРОВОГО ПОРЯДКА

Мир называется геополитически стабильным, если все его страны разбиты на блоки (группы) так, что каждый из этих блоков является геополитическим полюсом. В геополитически стабильном мире каждая страна гарантирована от посягательств на свой суверенитет от какого-либо другого блока стран.

* Начало в предыдущем номере. *Рег.*

Мир называется связным, если он состоит из такой совокупности стран, в которой каждая страна в достаточно короткий срок достижима с территории любой другой страны с помощью транспортных и информационных связей или путем военного воздействия.

Утверждается: **в связном мире число геополитических полюсов не превышает двух**. Из этого следует, что геополитических полюсов может быть либо два с одинаковыми потен-

циалами—двухполюсный мир, либо один—однополюсный, либо ни одного—бесполюсный мир.

Модель бесполюсного мира характерна для полностью несвязного мира или когда мир представлен единым государством, то есть все государства объединены в единый блок, живущий по общим законам.

В случае однополюсного мира существует единственный блок государств, не совпадающий с множеством всех государств и имеющий потенциал, превышающий суммарный потенциал всех остальных государств, не входящих в этот блок. Такая модель имеет тенденцию к бесполюсному миру.

Число теоретически возможных состояний мира с двумя полюсами, при условии, что каждое государство может входить лишь в один полюс, достаточно велико и равно 2^{n-1} , где n —общее число стран.

Мир может находиться в состоянии геополитической стабильности лишь при бесполюсном или двухполюсном варианте своего развития.

Отметим известное положение о том, что к началу 70-х годов практически сформировалась *биполярная модель мира, в которой отношения между государствами определялись действиями геополитических факторов, национально-государственными интересами и балансом сил.*

Мощные в военном отношении державы: СССР и США—поддерживали баланс сил между собой. Мир в регионах и в глобальном масштабе в значительной мере зависел от этого балансирования.

МЕХАНИЗМЫ СОВРЕМЕННОЙ ГЕОПОЛИТИКИ

В современных условиях появляются новые элементы (ресурсы), предопределяющие силу государства. *Изменяются и расширяются*

сферы противоборства государств, в пределах которых может быть применена их сила.

Во-первых, появилась новая—вертикальная составляющая пространственного измерения—воздушно-космическое пространство как сфера вооруженной борьбы. Силы воздушно-космического нападения значительно усложнили геостратегическую картину мира. Силые отношения из региональных превратились в глобальные.

Во-вторых, всеобщая информатизация жизни общества и государства обуславливает новое направление в современной геополитике: борьба за завоевание и удержание статуса сверхдержавы переносится в качественно новую область—борьбу за информацию. Все более доминирует тенденция информатизации средств вооруженной борьбы. Объективной ее основой является происходящее перевооружение войск (сил) системами высокоточного оружия, реализация концепций воздушной кампании и воздушной наземной операции. В этом контексте становится понятной оценка военно-политическим руководством ряда стран, прежде всего США, информации как стратегического ресурса.

В-третьих, конституирование государства придает ему легитимное право на применение военной силы. Законы и обычаи войны (право войны), ранее определявшиеся установившейся практикой, в наше время приобрели в основном характер договорного *международного права. Оно имеет своей целью предотвращение войны, а при невозможности этого—в максимально возможной степени ограничения и смягчения ее последствий.* В частности, признавая дестабилизирующую роль противоракетной обороны (ПРО) страны, СССР и США в одном пакете с Со-

глашением об ограничении стратегических наступательных вооружений (ОСВ-1) подписали и Договор об ограничении систем ПРО (Договор по ПРО 1972 г.). Тем самым стороны фактически отказались от развития стратегических оборонительных систем в пользу наступательных вооружений. Реализуя сдерживающий потенциал военной силы, необходимо и целесообразно в полной мере использовать механизмы **международного права**, совершенствуя и развивая их.

Отметим, что международное право, как это зафиксировано в уставе ООН, ни в коей мере не затрагивает неотъемлемого права государств на индивидуальную или коллективную самооборону, если произойдет вооруженное нападение на них.

*СИЛОВОЕ СДЕРЖИВАНИЕ АГРЕССИИ
КАК ОСНОВА КОНФРОНТАЦИОННОЙ
БЕЗОПАСНОСТИ ГОСУДАРСТВА*

Вся практика межгосударственных отношений является совокупным свидетельством того, что пренебрежение балансом сил, как правило, ведет к самым тяжелым последствиям, вплоть до войны.

В общей постановке баланс сил представляет собой определенное соотношение стратегических сил сторон, в качестве критерия которого чаще всего применяется *стратегическая стабильность*, а реальным механизмом достижения является *силовое сдерживание*.

Стратегическая стабильность характеризует ситуацию, когда вследствие опасности получения неприемлемого ущерба ни одна из сторон не может получить выгоды и, следовательно, не имеет стимула нарушить военно-стратегическое равновесие и начать военные действия.

Необходимо подчеркнуть, что баланс сил в системе военно-полити-

ческих отношений непосредственно связан с интересами обеспечения безопасности государств. В случае нарушения каким-либо государством существующего баланса, что может создать угрозу стратегической стабильности и реальную угрозу безопасности других государств, последние предпринимают необходимые меры с целью противостояния этой угрозе и восстановления нарушенного равновесия.

Под силовым сдерживанием агрессии понимается комплекс мер и действий, направленных на создание и удержание такого уровня оборонительного потенциала государства, при котором противоборствующая сторона (государство, коалиция государств—как субъект мировой политики и межгосударственных отношений) убежденно осознает, что возможные выгоды от ее превентивных действий заведомо уступают потерям от ответных действий потенциальной жертвы агрессии.

Если стратегические силы противоборствующих государств (или коалиции государств) способны нанести друг другу неприемлемый ущерб в ответных действиях (в форме ответного или ответно-встречного удара), то в этом случае обе стороны сдерживают друг друга от агрессии и между этими государствами существует военно-стратегическое равновесие и обеспечивается стратегическая стабильность.

В этом состоит стратегическое и оперативное содержание ядерного сдерживания как важнейшего действенного механизма современной геополитики.

Для России в современных условиях основными объектами сдерживания являются государства, национальные интересы которых могут быть реализованы в ущерб или за

счет национальных интересов Российской Федерации и которые по своей военной мощи превосходят или сопоставимы с нею, обладают ядерным оружием или связаны союзными соглашениями с государствами, обладающими ядерным оружием.

Уровень наносимого ущерба является одним из ключевых, основополагающих факторов в реализации концепции силового сдерживания и стратегической стабильности.

Минимально необходимый уровень ущерба—это такой ущерб, наносимый экономическому и военному потенциалу, системе государственного и высшего военного управления, при котором страна будет не в состоянии вести боевые действия стратегического масштаба и обеспечивать жизненно важные потребности населения без длительного восстановительного периода.

В принципе, стороны должны быть заинтересованы в выработке совпадающих взглядов относительно того, какой ущерб населению и экономике следует рассматривать как неприемлемый с точки зрения его политических последствий. Однако пределы этой условной приемлемости могут быть принципиально различными.

Оценивая существующие ядерные арсеналы, отметим, что сегодня ядерные государства имеют возможность решать задачи глобального характера. В обозримой перспективе вряд ли вероятен их отказ от ядерного оружия в качестве одного из важнейших инструментов обеспечения национальных интересов.

Изложенные оперативно-стратегические основы стратегической стабильности позволяют системно подойти к проблеме более глубокого сокращения стратегических сил и вооружений. Наиболее важное зна-

чение приобретают следующие аспекты дальнейшего сокращения стратегических наступательных вооружений:

—развитие ядерных вооружений Великобритании, Франции и Китая в предстоящий десятилетний период военно-политическим руководством этих стран не увязывается с процессом сокращения ядерных арсеналов США и России, которые, в свою очередь, занимают разные позиции в толковании Договора по ПРО 1972 года,

—необходимость согласования подходов к созданию нестратегических систем,

—необходимость включения в договорный процесс проблематики сокращения высокоточного стратегического оружия в обычном оснащении и тактического ядерного оружия,

—необходимость выработки комплекса мер доверия третьего поколения.

ИНФОРМАЦИОННОЕ ПРОТИВОБОРСТВО КАК ВАЖНЕЙШИЙ МЕХАНИЗМ СОВРЕМЕННОЙ ГЕОПОЛИТИКИ

Целостность современного мира как сообщества обеспечивается, наряду с другими факторами, интенсивным обменом информацией. Приостановка информационных потоков даже на короткое время способна вызвать в мире не меньший кризис, чем разрыв международных экономических связей.

В современных условиях правомерно предположить следующее: чем большими информационными возможностями обладает государство, тем с большей вероятностью, при прочих равных условиях, оно может добиться стратегических преимуществ.

Наиболее опасное проявление отмеченной тенденции связано не

столько с непосредственным применением средств вооруженной борьбы, сколько с возможными результатами рефлексивного управления противоборствующей стороной через развитие теории и практики информационного противоборства.

Информационное противоборство в широком толковании его оперативно-стратегического содержания понимается как межгосударственное противоборство, осуществляемое через информационные ресурсы как в мирное, так и в военное время в системах управления государством, его экономикой, вооруженными силами, наукой и научно-технической политикой, а также в системе психологического воздействия на общественное сознание, население и личный состав вооруженных сил.

О рефлексивном управлении говорят в том случае, когда посредством преднамеренных воздействий на информационный ресурс, а также использованием дезинформации для целевого воздействия на общественное мнение и военно-политическое руководство государства в максимальной мере достигается принятие и реализация этим государством политических и иных решений, желательных для другого государства.

Рефлексивное управление противоборствующей стороной является основополагающим принципом государственной политики США, наиболее ярко проявившемся через целенаправленное развитие сил и средств воздушно-космического нападения.

Достижение политических и стратегических целей войны в Персидском заливе, продолжающиеся в последующем воздушные удары крылатыми ракетами по объектам Ирака стали возможными именно благодаря своевременному освое-

нию США новых сфер военного противоборства.

ЗАКОНОМЕРНОСТИ СОВРЕМЕННОЙ ГЕОПОЛИТИКИ

При формировании контура мирового порядка представляется целесообразным вскрыть динамику «баланса сил» и «баланса интересов» государств мирового сообщества через важнейшую закономерность современной геополитики. *Сущность этой закономерности заключается в том, что по мере освоения больших пространств и стабилизации баланса стратегических сил происходит изменение векторов военной экспансии в направлении достижений взаимной безопасности.*

Со времени создания ядерного оружия и накопления ядерных арсеналов безопасность одной страны не может быть обеспечена за счет другой. Это новое, принципиальное соотношение интересов сторон, ибо во все предыдущие времена одна из сторон укрепляла в какой-то мере свою безопасность за счет увеличения небезопасности другой.

По самому общему определению, политика взаимной безопасности—это политика, направленная на укрепление безопасности двух или многих государств (союзов, коалиций) в условиях некоторой взаимной небезопасности. Она является реалистичной, если обе стороны рассматривают безопасность в качестве важнейшей военно-политической цели для обеих сторон. Прецедент есть—Договор о нераспространении ядерного оружия, инициатором которого в 1968—1970 гг. выступили СССР и США в связи с реальной угрозой создания ядерного оружия в «третьих» странах. Ближайшая перспектива здесь—придать наивысший приоритет в де-

ятельности разведывательных органов наблюдению за нераспространением ядерного оружия, привлечь большее число государств к присоединению и соблюдению режима контроля за нераспространением ракетной технологии.

Практическая политика государств, преследующих цели взаим-

катастрофы, эти угрозы неизбежно ослабляют безопасность стороны Б. Тогда в интересах собственной национальной безопасности сторона Б заинтересована и должна предпринять действия по нейтрализации существующих угроз стороне А. Понятно, что эта политика более радикальна, чем первая, направленная на сниже-

Министр обороны РА Вазген Саркисян вручает награды воинам, особо отличившимся на совместных российско-армянских учениях. Армавир, сентябрь 1998 г.

ной безопасности, может быть направлена на решение задач ослабления угрозы, на оказание взаимной поддержки и, наконец, на оперативное решение «технических» вопросов для снижения непреднамеренных опасностей.

Наиболее перспективным в плане достижения цели взаимной безопасности является политика на основе взаимной поддержки. Суть ее сводится к следующему. Если сторона А находится под угрозой тяжелого экономического кризиса, непрекращающегося и принявшего широкий размах терроризма или социальной

угрозы, в первую очередь—взаимной угрозы. Здесь каждая из сторон ответственна за ослабление и предупреждение угроз постороннего происхождения другой стороне.

В рамках политики на основе взаимной поддержки могут быть реализованы крупные межгосударственные программы по борьбе с экологической угрозой и опасностями для окружающей среды (глобальное потепление климата, разрушение озонового слоя и т. п.). Становятся взаимовыгодными научные обмены. Данная политика допускает возможность превентивных действий в отношении

более широкого спектра существующих и потенциальных взаимодействий и угроз в целях укрепления взаимной безопасности. Развитие подходов к политике на основе поддержки имеет прогрессивную тенденцию к формированию механизмов глобальной, всеобщей безопасности.

Таковы современные механизмы и подходы к формированию нового мирового порядка.

3. ГЕОПОЛИТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ РАЗВИТИЯ МИРА

Известна научная гипотеза о том, что после распада СССР геополитическая модель мира имеет тенденцию к превращению из биполярного состояния в монополярное, что США в этом мире играют роль главного полюса силы. Есть также ряд научных работ, в которых рассматривается формирование полицентрической, или многополюсной, модели мира. В указанных моделях, собственно как и в более ранних геополитических моделях таких известных геополитиков, как Ф. Ратцель, Х. Маккиндер, Н. Спайкман и другие, основой международных отношений остаются военно-силовые отношения, а основой межгосударственного равновесия—баланс сил. В современных геополитических концепциях построения системы мировой политики на основе баланса интересов изначально также предполагается достижение баланса сил.

Каким же в конце концов будет мир—однополюсным, двухполюсным или многополюсным? Геополитика практически не дает шансов на формирование однополюсной модели развития мира. Если миром будет править единая власть (в варианте: США и остальные государства мира), то она будет вынуждена отказаться от всякого насилия одного народа (государства) над другим. Не

будет условий для формирования надсистемы.

Двухполюсная модель предполагает стремление двух государств (групп государств) к мировому господству. История не знает прецедента стабильности многополюсной структуры на основе баланса интересов всех входящих в нее государств в течение длительного времени. Стабильность возможна лишь при наличии еще одного условия—баланса сил. А на основе баланса интересов возможно формирование геополитической идеи. Следовательно, мы имеем необходимое и достаточное условие для создания нового геополитического объединения государств, прообразом которого является Империя.

Отметим, что «империя»—не бранное слово, имея ввиду печально знаменитые слова экс-президента США Рейгана: «СССР—империя зла». Это высшая форма государственности, основанная на традиционных властных и психологических посылах.

Ученые установили, что во всех империях: и в римской, и в монгольской, и в третьем рейхе, и в советской—везде можно выделить нечто единое, их объединяющее—имперскую идею. У Гитлера, как известно, это был призрак арийской расы, у Сталина—идея мировой революции, коммунизм.

Империи интегрировали мир, связывали воедино обширные пространства, населенные различными народами, разрушая их государственность.

Определенно, распад ОВД, а затем и СССР нарушили относительный геополитический баланс в пользу атлантизма. Однако тенденции суши не могут быть отменены в одностороннем порядке, и следовательно, создание нового геополитического объединения государств—

сухопутной, восточной, континентальной Империи—является потенциальной геополитической неизбежностью.

Евразии предопределено географическое и стратегическое объединение. Принципы и основные направления евразийского объединения предопределены геополитическими факторами, реально существующими международными тенденциями, стратегическим балансом сил.

Каковы структурные контуры нового геополитического объединения?

На Западе она имеет прочный геополитический плацдарм в виде Средней Европы. Консолидирующей силой Средней Европы традиционно является Германия. Обратим внимание—рассматриваемый геополитический плацдарм по естественно-географическим и историческим соображениям имеет ярко выраженный континентальный характер, противостоящий атлантическим пространствам Западной Европы. Германия обладает всеми необходимыми качествами для эффективной интеграции этого геополитического региона: исторической волей, развитой экономикой, привилегированным географическим положением, этнической однородностью, сознанием своей цивилизационной миссии.

Европейское объединение вокруг Германии возможно при условии создания прочной геополитической и стратегической оси Москва—Берлин.

Германия сегодня экономический гигант и политический карлик. Россия с точностью до наоборот—политический гигант и экономический калека. Ось Москва—Берлин заложит основу для прочной стратегической и экономической конструкции всей Евразийской Империи.

Европейское объединение должно формироваться только вокруг Берлина, находящегося на прямой и жизненной оси с Москвой. Но формирование этой оси не допускает создания каких-либо «санитарных кордонов» типа «черноморско-балтийской федерации» (НАТО-бис), которые в потенциале связываются с атлантизмом и враждебно настроены по отношению к России и Германии.

Итак, мы представили две из четырех геополитических зон северного полушария, соответствующие главным участникам мировых конфликтов: это, во-первых, Крайний Запад, атлантизм, объединяющий США, Англию, Францию и несколько других европейских государств, во-вторых, Средняя Европа, объединяющая Германию, Австро-Венгрию.

Понятно, что третью зону образует Россия.

Четвертую зону образует тихоокеанский ареал, где центральной ролью наделена Япония, развивающаяся быстро и динамично и обладающая жесткой системой традиционалистских ценностей и ясным пониманием своей геополитической роли. Стратегическая позиция Японии, динамика ее развития, специфика ее ценностной системы делают ее партнером в борьбе против цивилизации Запада.

Антиамериканизм японцев, прекрасно помнящих ядерный геноцид, ясно осознающих позор политической оккупации, длящейся уже несколько десятилетий, не вызывает сомнения.

Восточной осью в евразийской конструкции должна стать ось Москва—Токио. Россия получит в союзники экономического гиганта, оснащенного высокоразвитыми технологиями и располагающего огром-

ным финансовым потенциалом. Японии не хватает того, что есть в изоляции у русских,—политической независимости, военно-стратегической системы, прямого доступа к ресурсам. Вместе они могут создать могущественный геополитический центр, охватывающий Сибирь, Монголию, саму Японию и в перспективе—весь тихоокеанский регион. Тенденции здесь прослеживаются: постоянно возрастает интенсивность монгольско-японских контактов, основанных на единстве происхождения, расовой близости, духовно-религиозном родстве. Монголия, Калмыкия, Тува, Бурятия образуют евразийский буддистский анклав, который мог бы послужить прочным соединяющим элементом между Россией и Японией.

Таким образом представлено объединение трех геополитических зон с центром в России и ориентированных против Америки.

На Юге геополитические тенденции также простираются на континентальный альянс. Вся исламская зона является естественно дружественной геополитической реальностью по отношению к Евразии. Справедливости ради следует отметить, что внутри исламского мира существуют разнообразные течения: иранский фундаментализм, турецкий светский режим (атлантического типа), панарабизм, проповедуемый Сирией, Ираком, Ливией, Суданом, разнообразные версии «исламского социализма».

Из всего многообразия полюсов в исламском мире наиболее перспективным является Иран. Создание оси Москва—Тегеран обеспечивает России достижение важнейшей стратегической цели—выхода к теплым морям.

Такова одна из версий геополитической модели мира.

ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ СНГ

Детализируем геополитическую модель мира относительно межгосударственных отношений в «ближнем зарубежье».

Геополитическая ситуация в большинстве стран ближнего зарубежья складывается достаточно неоднозначно. Многие из них, если не большинство, показали свою нежизнеспособность как полностью независимые государства. В большинстве стран СНГ реформы практически не проводятся.

С точки зрения безопасности России значение отдельных независимых государств Содружества неодинаково. В новой Европе она более всего заинтересована в тесном сотрудничестве с Белоруссией и Украиной, в Азии—с Казахстаном.

Союз России и названных государств достаточен для того, чтобы служить в качестве ядра системы коллективной безопасности в Евразии. Поэтому крайне важно развитие стратегического партнерства и военно-политической интеграции Российской Федерации с Белоруссией, Украиной и Казахстаном.

Для государств СНГ на данном этапе приоритет угроз, как видно, различен: для Белоруссии, Украины и Казахстана—это экологические и экономические, для Армении, Грузии и Таджикистана—кроме того, политические и военные угрозы*.

России и другим государствам СНГ предстоит упорная борьба за свое становление, и в этой борьбе, какими бы путями и способами она ни велась, будь то политические или экономические, без союзников не обойтись.

Объединившись, государства

* Геополитический анализ обстановки в Закавказье см. М. Г. Мелконян. Геополитический фактор и геополитическая картина Закавказья. «Айкакан бапак», 1997, № 3. Рer.

могли бы определить и реализовать наиболее рациональные направления по нейтрализации существующих и потенциальных угроз.

Какие здесь возможны перспективы?

Прежде всего, о Евразийском союзе. Надо сказать, что идея Евразийского союза требует серьезного исследования. Вот один из аргументов.

Сложнейшей проблемой для Центрально-Азиатского региона уже сегодня является неконтролируемый рост населения. За последние 50 лет население государств этого региона увеличилось без малого в 3 раза (Таджикистан—3,3 раза, Узбекистан—3, Киргизия—2,8, Казахстан—2,7, Туркмения—2,6 раза), в Северном Таджикистане—за 100 лет в 11 раз. Сопоставив темпы роста населения тюркско-исламского этноса с темпами естественной убыли населения русско-христианского этноса, можно сделать вывод, что в будущем демографическая ситуация может резко измениться в пользу мусульманского населения, что создаст проблему конфессиональной напряженности в рамках будущего межгосударственного объединения.

Следует иметь в виду, что процессу интеграции будут противодействовать как внутренние силы Содружества, так и силы извне.

Интеграция вооруженных сил экономически выгодна—она дает возможность сократить национальные военные бюджеты, снизить громадные финансовые и материальные затраты на предотвращение эскалации региональных конфликтов. В одиночку—полагаясь только на

свои возможности—решить задачу обеспечения суверенитета и территориальной целостности государства по крайней мере нереально.

Таким образом, в финале мы имеем двухполюсную модель мира в новой геополитической конфигурации. И не только в конфигурации. Прогнозируемое геополитическое объединение возможно только при наличии мощных интеграционных процессов, прежде всего в области экономики, в современных транснациональных информационных системах.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Происходят изменения мирового и региональных балансов сил и интересов, где военная мощь играет существенную роль. Образовавшийся многополярный мир пока не стал безопасней.

Ядерное сдерживание остается одним из главных путей обеспечения военной безопасности Российской Федерации. Вопросы силового сдерживания агрессии в широком его понимании остаются на сегодняшний день исключительно сложными, динамичными и поэтому постоянно открытыми в различных аспектах.

В условиях всеобщей информатизации государств и мирового сообщества эффективным механизмом современной геополитики становится информационное противоборство.

Мир меняется, возникают новые угрозы безопасности государства и одновременно зарождаются новые возможности их нейтрализации.

MILITARY POLICY

MODERN MECHANISMS OF GEOPOLICY

N. I. TURKO, Major-General, Doctor of Military Sciences, Vice-President of Russian Military Sciences Academy (Moscow), S. A. MODESTOV, Colonel, Candidate of Military Sciences

SUMMARY

The answers to questions of insurance of national security have to be expediently searched in sphere of geopolitics. It is explained by two reasons: by deep changes in the objective world, on a number of directions passing from an isolated condition of the separate parts and regions to indivisible, interconnected and interdependent world, and global interdependence, integration of the states, owing to that a problem of national security it is necessary to consider from the point of view of international, and in the long term and global security, coming to a mechanisms referring to power and balance of interests States, predetermined strategic stability in global and regional scales.

The political factor is understood as a rational combination of geographical parameters, making a basis of available set of resources of the state (of a coalition of the states) as geopolitical subject, rendering determining influence to its place in global (regional, local) through formed concrete historical period of development system for vital interests providing conditions for their realization, including neutralization of threats on the part of other subjects of geopolitics. It is important to note, that resources are here understood not only natural riches, but also technology, and also financial and intellectual resources.

The modern geopolitics asserts that in each geopolitical subject is inherent predisposition to this or that specific organization of its resources of development in its interaction and with other geopolitical subjects.

The system estimation of all set of resources of development and provision of security of the state assumes revealing their possible non-balancing or overexertion, result of which can become deep system crisis.

The extensive territory with rich natural resources and numerous population, forming the civilization both intellectual, including military potential of the country, making a basis of a cumulative resource of the state, though insufficient, but necessary for condition to transformed of the state into a geopolitical pole. By a geopolitical pole the country (or group of the countries) refers to as, potential of which it is not less, than potential of any other group of the countries.

The world refers to as coherent, if it consists of such set of the countries, in which each country in rather short term is achievable from territory of any other country with the help of transport and information means or by military influence.

In the coherent world the number of geopolitical poles does not exceed two. This implies that of geopolitical poles can be either two with identical potentials bipolar world, or nonpolar world, or one monopolar world. The world can be in a condition of geopolitical stability only in case of bipolar or nonpolar variants of the development.

In modern conditions there are the new elements (resources), preditoring power of a state. Confrontation of states can be changed and extended in limits of which their force can be applied. There were new vertical making spatial measurements of cosmic-space as the sphere of armed struggle. The tendency of information of means of armed struggle is amplified by a basis of reequipping of

forces systems of the precision weapon, realization of the concepts of air campaign and air-ground operation occur. The laws and customs of war, earlier established by practice, have got the basic character of the contractual international rights. Realizing constraining potential of military force, it is necessary and expediently to use the full mechanisms of the international rights, improving and developing them.

Deterrence power of aggression is a basis for confrontation security of the state. Under power deterrence of aggression a complex of measures and actions, directed on creation and deduction of such of a level defensive potential of the state is understood, at which the contradictory party realizes, that possible profits from its preventive actions obviously concede to losses from answer-back actions of a potential victim of aggression. The strategic and operative contents of nuclear deterrence are regarded the major effective mechanism of formation and realization of modern geopolicy.

Information confrontation is wide interpretation of its operative - strategic character is understood as interstate confrontation, carried out through information resources both in peace, and in military time in control systems the state, its economy, armed forces, science and technological policy, and also in the system of psychological influence on public consciousness and personal structure of Armed Forces.

The policy of mutual security is policy, directed on strengthening to security of two or many of the states (of unions, coalitions) in conditions of some threats and danger to the given states.

The most perspective is the policy based on mutual support. It's essence is in following: If the party A is under threat of a heavy economic crisis, incessant and accepting wide scope of terrorism or social catastrophe, these threats inevitably weaken security of party B. In interests of own national security the party B should undertake actions to neutralize the existing threats of party A. This policy is more radical than policy of mutual security. Those are mechanism of geopolicy, allowing to develop geopolitical model of development of the world and to predict development of international conditions.

ՄԱՐՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ. ՉՈՐՔԵՐԻ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԱՎՏՈՄԱՏԱՑՎԱԾ ՀԱՄԱԿԱՐԳԵՐ

ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ ՕՊՏԻՄԱԼԱՑՄԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՐԱՌԵԼԻՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՁ

Վ. Կ. ԲՐՈՒՏՅԱՆ, փոխգնդապետ,
Ֆիզիկամաթեմատիկական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Ռազմական գործի տարբեր բնագավառներում հանդիպում են բազմաթիվ ինդիվիդուալ, որոնք լուծելիս նպատակահարմար է կիրառել օպտիմալացման (լավարկման) տեսության (հոդվածում մենք նախապատվությունը տվել ենք հայերեն անբմիջական) մեթոդները:

Գոյություն ունեն այդ տեսության պարզացման մի քանի կարևորագույն ուղղություններ: Գրանցից առաջինը բարդ համակարգերի լավագույն մշակման այն սկզբունքներն են, որոնցով լավագույն ձևով են կառավարվում մեծ քանակությամբ տարրերից բաղկացած և բարդ փոխկապակցություններ ու աշխատանքային պայմաններ ընդգրկող բարդ համակարգերը: Մյուս կարևոր ուղղությունն է ավտոմատ հարմարվողականությամբ (ադապտիվ) համակարգերի աշխատանքի սկզբունքների մշակումը: Հարմարվողականության գործընթացը պայմանավորված է բնութագրերի և ընդհանրապես համակարգերի ու նրանց ստանձին մասերի հասկանալիությունների փոփոխությունն է, որը կատարվում է կամ կարգավորման ճանապարհով, կամ ավտոմատորման միջոցով: Տեսության երրորդ ուղղությունը գործընթացների և տեղեկության լավագույն (որոշակի խմատով) մշակումն է:

Համակարգերի լավարկման խնդիրները արդիական են դառնում երկու պատճառով:

1) Ցանկացած գործող գիտականորեն հիմնավորված համակարգ որոշակի խմատով լավագույնն է, քանի որ, ընտրելով

ինչ-որ հարաբերակցությամբ օժտված համակարգ, մենք դրանով իսկ այն գերադասում ենք մյուսներից: Այն հայտանիշները, որոնց օգնությամբ կատարվում է ընտրություն, կարող են տարբեր լինել, սակայն, վերջին հաշվով, միշտ էլ գոյություն ունի լավարկման ցանկացած հայտանիշի ընտրության հնարավորություն:

2) Ցանկացած օրենք ունի սահմանափակող բնույթ, սահմանում է, թե ինչ կարելի է և ինչ չի կարելի կատարել որոշակի բնագավառում: Լավարկման տեսության մեջ ընդհանուր կանոնները նույնպես հնարավորություն են տալիս դատելու այն մասին, թե ինչի կարելի է հասնել իրական պայմաններում: Այս պատճառով էլ այդ օրենքները ձևակերպվում են որպես կառավարման ժամանակ «հնարավորությունների սահմաններ», ընդ որում վերջիններիս որոշումը հենց լավարկման տեսության խնդիր է:

Այսպիսով՝ լավարկման տեսության և մասնավորապես նրա մեթոդներից մեկի՝ «սպասարկման» տեսության խնդիրը էապես օգնում է լավարկման օրենքների ձևավորմանը: «Սպասարկում» բառն իր կենցաղային ըմբռնմամբ պզտի չափով օգնում է բացահայտելու և հստակապես սպասարկման տեսության էությունը: Մարդկային գործունեության գրիթ բոլոր բնագավառներում մենք չգիտեմք ենք այնպիսի գործընթացների հետ, որոնք ունեն «սպասարկման» բնույթ:

Հակառակորդին հարված հասցնե-

լու ժամանակ ուժերի և միջոցների կիրառումը կարելի է մեկնաբանել որպես հակառակորդի սպասարկում: Իհարկե, դա յուրահատուկ սպասարկում է, սակայն արդյախի մտտեցումը նույնիսկ նախագծման փուլում թույլ է տալիս սպասուպինություն ընդհանուր համակարգում լավարկման տեսության մեթոդները կիրառել որպես նոր մայրտական տեխնիկայի և վինատեսակների արդյունավետ բնութագրերի որոշման և հիմնավորման միջոց: Այս կամ այն մարտական տեխնիկայի (ինչպես նաև հրետանային կրակի, ռմբակոծումների) կիրառման հղանակները կարող են դիտվել որպես ռազմական միջոցների կազմակերպման համակարգեր, որոնք մասնավոր դեպքերում բաղկացած են հրթիռներից, հրանոթներից, ռմբակոծիչներից և այլն, և, հետևաբար, լավարկման տեսության մեթոդները կարող են հիմք դառնալ այդ տեխնիկայի կիրառումը հիմնավորելու համար: Լավարկման տեսության մեթոդները կարող են լայն կիրառություն գտնել նաև մարտական գործուղությունների պլանավորման ժամանակ: Ներկայումս մտրտավարական սլորոբեմների լուծումը պահանջում է առավել կատարյալ մտթեմատիկական մեթոդների կիրառում: Այդ մեթոդներից են մարտիմոմի սկրաները, գծային, ոչ գծային, դինամիկական, ստոխաստիկական ծրագրավորման և վանգլածային սպասարկման տեսությունները:

Սույն աշխատանքում դիտարկվում են ռազմական գործի այն կարևոր պրոբլեմները, որոնց լուծման ժամանակ նրպատակահարմար է կիրառել լավարկման տեսության մեթոդները: Գրանք կարելի է լամբավորել երեք հիմնական ուղղությունների:

1. Լավագույն մարտական համակարգի կառուցման նպատակով պաշտպանական և հարձակողական, ինչպես նաև սպասարկման համակարգերի կազմակերպման հետ կապված խնդիրներ: Հաճախ նման խնդիրների հանդիպում ենք մարտական գործուղությունների պլանավորման ժամանակ: Այսպես, օրի-

նակ, ռմբակոծիչ ավիացիայի (կամ հրթիռային) հարձակումը հակաօդային պաշտպանության ուժերով հետ մղելու խնդիրը կարելի է դիտել որպես այդ կարգի խնդիր: Իրոք, զենիթային, հրետանային կամ հրթիռային կայանքները հարձակումը հետ մղելիս, որպես կանոն, օժտված են լինում միայն որոշակի ենաբավորություններով, քանի որ դրանց թիվը սահմանափակ է և հաճախ փոքր է հարձակմանը մասնակցող ռմբակոծիչների (հրթիռների) թվից: Վերջիններիս ուղղված հրաձգությունը կարելի է դիտել որպես սպասարկում, իսկ նշանակետերի վերաբերյալ տվյալների ստացումը՝ որպես սպասարկմանը ներկայացվող պահանջների որոշման գործընթաց:

Միանգամայն ակնհայտ է, որ այնպիսի սպասարկող համակարգի գործառություն որակի գնահատումը, ինչպիսին է հակաօդային պաշտպանության համակարգը, մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում և ունի ոչ պակաս գործնական նշանակություն: Բայց գործառության որակի (այսինքն՝ ռմբակոծիչների կամ հրթիռների հարձակումը հետ մղելու ընդունակության) գնահատումը բավականաչափ արդյունավետ ու ամբողջական չի լինի, եթե այն կատարվի միայն փուտ որակական ճանապարհով: Ուստի նման խնդիրներ լուծելիս անխուսափելի է քանակական մեթոդների կիրառումը: Օրինակ՝ մեծ գործնական նշանակություն ունեն այն խնդիրները, որոնք պահանջում են պաշտպանության համակարգի այնպիսի կազմակերպում, որ զենիթային կայանքները տվյալ որակի դեպքում ապահովեն օբյեկտների մեկնամեծ պաշտպանվածությունը, որ տվյալ կազմակերպման դեպքում ոչընչացվեն առավելագույն թվով ռմբակոծիչներ (հրթիռներ) և այլն: Այդ խնդիրները լուծելու համար առավել արդյունավետ են վանգլածային սպասարկման տեսության մեթոդները:

Զինված ուժերում լավարկման տեսության խմտտան ավելի լավ հասկանալու համար քննարկենք կոնկրետ նպատակներով տարբեր տիպի հրթիռներից

լավագույնի ընտրություն խնդիրը: Ռազմական մասնագետները սովորաբար թռչող սարքերի տվյալները քննարկում են այնպիսի որակների տեսակետից, ինչպիսիք են հեռահարությունը, արագությունը, թռիչքի բարձրությունը, արագաբարձրացումը, շարժունակությունը ու նշանակետի խոցման ճշգրտությունը. գերազանց սարքն այն է, որի աշխատանքի պարամետրների արժեքները հնարավորին չափ բարձր են: Բայց պարզ է, որ այդ պնդումն անիմաստ է, քանի որ այդպիսի որակներն անկախ մեծություններ չեն: Ապագայի ռազմավարության կամ վենքի ընտրության հետապնդությունը նոր կարգի խնդիր է:

Նույնիսկ առանց հատուկ «հետևողական» քննարկման կարող է ակնհայտ թվալ, որ եթե բարձրացնենք մեր հրթիռների դիպուկությունը, ապա կխփվեն հակառակորդի ավելի շատ հրթիռներ կամ ինքնաթիռներ: Սակայն դրանից ամենևին էլ չի բխում, որ առավել արդյունավետ է պաշտպանության այն համակարգը, որում օգտագործվում են ամենադիպուկ հրթիռները կամ որը մեծ ներուժ ունի հակառակորդի թռչող սարքերը ոչնչացնելու համար: Այն թվային արժեքները, որոնցով որոշվում է հակաօդային պաշտպանության համակարգի հրթիռներով նշանակետերի խոցման հնարավորությունը, անհրաժեշտաբար պետք է կախված լինեն առնվազն չորս գործոններից.

1. այն հրթիռների արձակման դիրքերի թվից, որոնց հեռահարության սահմաններում պետք է թռչեն պաշտպանվող գոտին ներխուժող հակառակորդի ինքնաթիռները կամ հիթիռները,

2. այն հրթիռների քանակից, որոնք կարելի է արձակել, երբ հակառակորդը գտնվում է դրանց հեռահարության սահմաններում,

3. հրթիռների հաջող արձակման հավանականությունից,

4. հրթիռներով նշանակետը խոցելու հավանականությունից:

Հրթիռի նշանառության ճշգրտության բարձրացումը, ըստ նրևության,

թույլ է տալիս մեծացնել նշանակետերի խոցման հավանականությունը: Եթե հրթիռի նշանառության ճշգրտությունը բարձրացնելու համար անհրաժեշտ է, օրինակ, կցել լրացուցիչ սարքավորում, ապա հրթիռի կշռի մեծացման հետևանքով կարող են նվազել նրա հեռահարությունը կամ արագությունը: Դա իր հերթին կարող է հանգեցնել մարտում կիրառվող հրթիռների քանակի նվազմանը: Նշանառության համակարգի բարդացումը կարող է հանգեցնել հրթիռի հուսալիության նվազմանը: Բացի դրանից, նշանառության բարձրացված ճշգրտությամբ հրթիռների արժեքի մեծացման հետևանքով կարող է նվազել օգտագործվող մեկնարկային դիրքերի և հրթիռների քանակը: Ուստի հաշվարկի վերջնական ընտրությունը պետք է կատարվի մեծ թվով փոփոխական մեծությունների նկատմամբ փոխվիջման հիման վրա:

Դիցուք, հրթիռային հարձակման համար ունենք մարտին պատրաստ **m** թվով հրթիռներ, որոնք գտնվում են 20 րոպեանոց պատրաստության վիճակում: Երբ տրվում է արձակման հրաման, ըսկավում է նախամեկնարկային հաշվարկը: Դրա ընթացքում անխուսափելիորեն ի հայտ է գալիս որոշ քանակով հրթիռների անսարքություն, և նրանք արձակման նշանակված ժամկետում պատրաստ չեն լինում: Արձակված հրթիռների մի մասը խափանվում է արձակման սկզբնական փուլում, և դրանք ոչնչացվում են: Արձակված հրթիռների քանակը նշանակենք **R**-ով, իսկ թռիչքի ժամանակ չխափանված նշանակետերին հասած հրթիռներինը՝ **r**-ով: Ենթադրվում է, որ գոյություն ունի ինչ-որ **A** մեծություն («խոցման ներուժ»), որը հակառակորդի հակահրթիռային պաշտպանության հնարավորությունների և յուրային հրթիռների խոցելիության աստիճանի չափն է: Այդ մեծությունը մոտավորապես արտահայտում է հակառակորդի հակահրթիռային պաշտպանության պայմաններում ոչնչացված հրթիռների սպաավող թիվը: Առանձին հրթիռի կողմից հավա-

ռակորդի պաշտպանությունը հաղթահարելու հավանականությունը α -ի մեծ արժեքների դեպքում կարելի է մոտավորապես ներկայացնել հետևյալ տեսքով՝

$$p = 1 - A / R r m:$$

Եթե հակաիրթիռային պաշտպանության գոտին մտնող հրթիռների թիվը փոքր է A -ից, ապա կարելի է համարել, որ դրանք բոլորն էլ կոչնչացվեն, և $p=0$: Սակայն հավանակորդի պաշտպանությունը հաղթահարող ոչ բոլոր հրթիռներն են խոցում նշանակետերը: Հրթիռներով նշանակետերի խոցման հավանականությունը որոշող ցանկացած ֆունկցիա, չնայած բոլոր հակապողոզ գործոններին, կախված է նշանակետերի բևեռագրերից, լիցքի հպորությունից, նշանառության ճշգրտությունից և նշանակետի ոչընչացման համար բավարար ընդունված «ավերման չտիպի» (քաղաքային կենտրոնների համար շենքերի 75%-ի ավերումը համարվում է ավերման չափի իրական մեծություն): Հրթիռի արժեքի գնահատման մեջ մտնում է նաև լիցքի արժեքը: Բնականաբար, օգտագործումն ըստ հրթիռի օգտակար կշռի (թուլյատրվող առավելագույն հպորության լիցքի) բերում է հրթիռների ընդհանուր արժեքի իջեցմանը:

Նման տիպի խնդիրներից են նաև մեկ կամ մի քանի օդանավակայաններում մի խումբ ինքնաթիռների վայրէջքի հետ կապված խնդիրները¹: Այդ դեպքում սպասարկում կհամարվի ինքնաթիռի վայրէջքի պայմաններին ներկայացվող պահանջների ապահովումը: Օդանավակայանները նախագծելիս, կախված պլանավորվող բեռնավաճուրդներից, հարկավոր է որոշել վայրէջքողիների անհրաժեշտ քանակը: Դրանց թիվը պետք է որոշվի ըստ այն պայմանի, որ վայրէջքի պահի սպասման ժամանակը

չգերազանցի որոշակի մեծություն: Ե՛վ խաղաղ, և՛ հատկապես պատերազմի ժամանակ ռավակայան ու քաղաքային-կան օդանավակայաններ շահագործելիս միշտ էլ պետք է կարողանալ վայրէջքողիների տվյալ թվի դեպքում այնպես պլանավորել թռիչքները, որ վայրէջքողիների բեռնավաճուրդները լինի առավելագույնը, իսկ վայրէջքի սպասող ինքնաթիռների հերթը և, հետևաբար, վայրէջքի սպասման միջին ժամանակը՝ նվազագույնը:

Ռավակայան տեխնիկայի մշտական մարտական պատրաստությունն ապահովելու համար անհրաժեշտ է ունենալ նորոգման բավականաչափ հպոր արհեստանոցներ, գործարաններ: Այդպիսի արհեստանոցների հպորությունը ուղիղ կախման մեջ է նորոգման կարիք ունեցող տեխնիկայի քանակից և շարքից դուրս գալու արագությունից: Եթե արհեստանոցների հպորությունը լինի անբավարար, ապա դրանք չեն հասնի կատարել նորոգման բոլոր աշխատանքները, և կառաջանա անսարք տեխնիկայի հերթ՝ այդ դրությունից բխող բոլոր հետևանքներով հանդերձ, իսկ եթե դրանց հպորությունը լինի հավելուրդային, ապա դրանք լրիվ ծանրաբեռնված չեն լինի և, հետևաբար, տեղի կունենա միջոցների չարդարացված ծախս: Պարզ է, որ այս խնդիրը ոչնչով չի տարբերվում արտադրության մեջ ծագող համանման խնդիրներից²:

Կարելի է ցույց տալ, որ համանման խնդիրներ ծագում են նաև դաշտային հոսայիտալներում, առողջարաններում և լվացման կենտրոնում: Ընդ որում առաջանում է սպասարկման համակարգի այնպիսի կազմակերպման պահանջմունք, որ թուլատրելի ժամկետներում հնարա-

¹ Шу В. К. Брутян. Основные аспекты теории непрерывных марковских управляемых систем и ее приложение. Е., 1984, с. 296; В. К. Брутян, В. В. Саргсян. К задаче управления летательного аппарата по замкнутой орбите. «Известия НАН и ГИУ Армении (сер. ТН)», т. 49, № 3, 1996, сс.152—157.

² Шу В. К. Брутян. Синтез адаптивных фильтров непрерывных марковских систем в условиях неопределенности. «Доклады АН АрмССР (Прикладная математика)», т. 92, № 4, 1991, сс. 154—161, *տպյի՛* Однородное развязывание нестационарных систем с применением обратных связей по выходу. «Доклады НАН Армении (Прикладная математика)», т. 94, № 5, 1993, сс. 281—289.

վոր լինի այդ համակարգով անկյապնել բոլոր նրանց, ուլքեր ունեն օգնության կարիք: Կապված միջուկային պենրի կիրառման և, հետևաբար, ռադիոակտիվ վարակման հնարավորության հետ՝ հատուկ նշանակություն է ձեռք բերում լվացման կետերի համակարգի ճիշտ կազմակերպման խնդիրը: Ջանգվածային ոչնչացման օջախի գոտուց վիրավորների և ռադիոակտիվ նյութերով վարակվածների տարատեսակները ևս կարող է դիտվել որպես յուրատեսակ պանգվածային սպասարկում: Համենայն դեպս միանգամայն ակնհայտ է, որ սրանք բոլորն էլ պանգվածային սպասարկման խնդիրներ են, և, անկասկած, դրանց լուծման ժամանակ քանակական մեթոդների կիրառությունը հնարավորություն կտա պգալիորեն բարելավելու սպասարկման որակը և որոշակի մարտավարական ու օպերատիվ արդյունքներ ըստանալու նյութական և այլ ծախսերի էական կրճատումը³:

Անհրաժեշտ է նաև նշել, որ ռազմական գործում պանգվածային սպասարկման բոլոր հնարավոր համակարգերի կազմակերպման հետ կապված շատ խնդիրների լուծումը՝ յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքում լավագույն համակարգ կառուցելու նպատակով, անհրաժեշտ է ոչ միայն պենրի ու մարտական տեխնիկայի պատրաստի նմուշների օգտագործման ժամանակ, այլև նոր պայմաններում ռազմական գործողությունների վարման, կառավարման նոր ձևերի նախագծման փուլում⁴:

2. Մարտում ուժերի կառավարման կազմակերպման հետ կապված խնդիրներ: Այդ խնդիրներից են տեղեկության մշակման համակարգերի կազմակերպ-

ման հետ կապված խնդիրները⁵: Պարզվում է, որ նույնիսկ այնպիսի բարդ դինամիկ գործընթաց, ինչպիսին մարտն է, ինչ-որ չափով պարունակում է պանգվածային սպասարկման տարրեր: Եթե, օրինակ, սպասարկմանը ներկայացվող պահանջ համարենք հակառակորդի այս կամ այն ուժերի հայտնվելը տվյալ վայրում, իսկ սպասարկում՝ այդ ուժերին համապատասխան հարված հասցնելը, ապա կծագի սպասարկման տիպի իրադրություն: Այս դեպքում որպես սպասարկող համակարգ են դիտվում յուրային ուժերը: Առաջին հայացքից անսպասելի թվացող նման մոտեցման դեպքում կարելի է որոշակի հաջողություններ ակնկալել մարտի այնպիսի քանակական նկարագրությունից, որը հիմնված լինի տվյալ գաղափարի վրա և կառավարի պանգվածային սպասարկման տեսության ապարատի միջոցով:

Ինչպես հայտնի է, մարտում ուժերի կառավարման գործընթացը հիմնված է հակառակորդի ուժերի, նրա մարտավարության, յուրային ուժերի, նրանց հնարավորությունների և մարտական իրադրության վերաբերյալ տեղեկության նպատակային մշակման վրա: Ներկայումս ավելի մեծ նշանակություն են ստանում այդ տեղեկության մշակման և, մասնավորապես, կառավարման որակի գնահատման ժամանակ կիրառվող այն քանակական մեթոդները, որոնք պահանջում են արդյունավետության հատուկ չափանիշների մշակում: Գրանց պետք է ապահովեն բոլոր հնարավոր երևույթներից ցանկացածի ընտրության հնարավորությունը: Ջանգվածային սպասարկման տեսությունը կարող է շատ օգտակար լինել արդյունավետության նման չափանիշների որոշման ժամանակ:

Տեղեկության հարստման ու մշակման հետ կապված խնդիրների համար (ինչպիսիք են ըստ էության կառավարման

³ Տևս Ա. Կ. Խիշիս. Математические методы теории массового обслуживания. «Труды Математического ин-та им. В. А. Стеклова», т. 49, 1975, с. 216; Н. П. Бусленко, Ю. А. Шрейгер. Метод статистических испытаний. М., 1984, с. 286.

⁴ Տևս В. К. Брутян. Субоптимальное управление сложными системами с неопределенными параметрами. «Известия АН АрмССР. Серия ТН», т. 63, № 6, 1990, сс. 291-296.

⁵ Տևս В. К. Брутян. Оптимальный синтез линейных марковских управляемых систем при непрерывных и дискретных неполных наблюдениях. «Известия АН СССР. Техническая кибернетика», № 6, 1980, сс. 27-36.

խնդիրները⁶), դրանք վանգվածային ըս-պասարկման տեսության տեսանկյունից բննարկելիս, պայմանականորեն կարելի է սպասարկմանը ներկայացվող պահանջ համարել նոր տեղեկության ստացումը, իսկ սպասարկում՝ դրա հաղորդումը կամ մշակումը: Այդ խնդիրներն ունեն մեծ նշանակություն՝ կապված տեղեկության մշակման մի շարք գործառույթների փոխանցման և ավտոմատ սարքերի կառավարման որակի բարելավման հետ: Այդ դեպքում ծագում է կառավարման գտնա-վան աստիճաններում տեղեկության մշակման գործնական համակարգերի ստեղծման խնդիր, որը նույնպես կարելի է դասել գտնազվածային սպասարկման խնդիրների թվին և հաջողությամբ լուծել վանգվածային սպասարկման տեսության մեթոդների կիրառմամբ:

3. Մարտական գործողությունների մաթեմատիկական մոդելավորման հետ կապված խնդիրներ: Նոր փինաստեսակների և մարտական տեխնիկայի կիրառման, տարատեսակ ուժերի համագործողության ժամանակ վանապան մարտավարական հնարքների գնահատումը և մարտական գործողություններում սովա օրինաչափությունների բացահայտումը կարելի է կատարել տարբեր եղանակներով: Կարելի է, օրինակ, սովյալ աշխատանքը կատարել գործնական եղանակով՝ պատերազմի ընթացքում, բայց այդ դեպքում նման «գիտությունը» կհանգեցնի անտեղի փոհերի: Կարելի է այդ աշխատանքը կատարել նաև հատուկ ռազմական խաղերի և փորալարժությունների միջոցով, բայց դա պահանջում է մեծ նյութական ծախսեր, ուստի նման գիտավորձերը չեն կարող կրել բավականաչափ վանգվածային բնույթ և, հետևա-

բար, չեն կարող հանգեցնել լիովին բավարարող արդյունքների:

Առավել հարմար է թվում մարտական գործողությունների մաթեմատիկական մոդելավորման նոր մեթոդը, որը, շնորհիվ էՎՄ-ների կիրառման, ներկայումս լայն տարածում է գտնում շատ երկրների բանակներում և այդ մոդելավորման լավագույն եղանակն է⁷: Նրանով ապահովվում է ուսումնասիրվող գործընթացի անհրաժեշտ բնութագրերի ստացումը: Մաթեմատիկական մոդելավորման էությունը համառոտակի հետևյալն է: Որոշվում են այն հիմնական պարամետրները, որոնցից կախված է մարտի ելքը: Յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքում այդպիսի պարամետրների թիվը կարող է բավականին մեծ լինել: Դրանք են, օրինակ, յուրային և հակառակորդի ուժերին վերաբերող, զենքի և մարտական տեխնիկայի մարտավարատեխնիկական տվյալները, այն աշխարհագրական և օդերևութաբանական պայմանները, որոնցում տեղի են ունենում մարտական գործողությունները, և այլն: Այնուհետև որոշվում են այն հիմնական օրենքները, որոնց ենթարկվում է բոլոր կամ գոնե հիմնական պարամետրների փոփոխությունը: Դրանից հետո որոշվում է մարտի արդյունքի կախումը այդ մեծություններից և գործողություններից (մարտավարությունից): Դրանք բոլորը նկարագրվում են համապատասխան մաթեմատիկական ապարատի միջոցով (այսինքն՝ կառուցվում է հետապոտվող գործընթացի մաթեմատիկական մոդելը), ծրագրավորվում և բավմիցս փորձարկվում են էՎՄ-ի վրա: Յուրաքանչյուր փորձարկման արդյունքը գրանցվում է, որից հետո յուր ստացված արդյունքները համապատասխան ձևով մշակվում և վերլուծվում են: Այս մեթոդի առավելությունն այն է, որ նա թանկարժեք չէ: Ինչ վերաբերում է այդ մեթոդի ճշգրտությանը (իրական արդյունքներին մոդելավորմամբ ստացված արդյունքնե-

⁶ Տևա В. К. Брутян. Синтез оптимальных управлений линейными стохастическими системами при наличии ограничений на фазовых координаты. «Известия АН СССР. Техническая кибернетика», N1, 1975, сс. 154—160; *Առլիսի*՝ Об одной задаче синтеза нелинейных марковских управляемых систем методом полиномиальной аппроксимации. «Автоматика и телемеханика АН СССР», N7, 1980, сс. 51—61.

⁷ Տևա В. К. Брутян. Некоторые вопросы применения марковских процессов к исследованию нелинейных автоматических систем. Е., 1974, с. 198.

րի մոտ լինելու աստիճանին), ապա դա կախված է այն բանից, թե ինչ ճշտությամբ կորոշվեն գործընթացի վրա ազդող հիմնական պարամետրները, այն օրենքները, որոնց դրանք ենթարկվում են, ինչպես նաև ուսումնասիրվող գործընթացի վրա դրանց ազդեցության աստիճանը:

Մարտական տեխնիկայի օգտագործման, օժանդակ օրգանների կազմակերպման, մարտում ուժերի կառա-

վարման և մարտական գործողությունների մոդելավորման հետ կապված խընդիրների այս համառոտ և ամենևին էլ ոչ լրիվ թվարկումը ցույց է տալիս, որ լավարկման տեսության մեթոդների կիրառման բնագավառը ռազմական գործում շատ լայն է, ուստի այդ տեսության ուսումնասիրումը, անկասկած, էապես կօգնի ռազմական մասնագետներին իրենց պրակտիկ գործունեության մեջ:

ТАКТИКА. АВТОМАТИЗИРОВАННЫЕ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ ВОЙСКАМИ

К ВОПРОСУ О ПРИМЕНИМОСТИ ТЕОРИИ ОПТИМИЗАЦИИ В ВОЕННОМ ДЕЛЕ

В. К. БРУТЯН, подполковник, доктор физико-математических наук, профессор

РЕЗЮМЕ

Имеются три основных направления приложения теории оптимизации.

а) **Проблемы, связанные с организацией военных систем в целях построения оптимальной системы.** К ним относятся: способы организации боевой техники, построения систем ремонтных мастерских, организации систем медицинского обслуживания в боевых условиях и т. п. Очевидно, что оценка качества функционирования такой системы, как система ПВО, имеет существенное практическое значение. Но она не будет полной, если будет производиться только качественно. А количественные характеристики целесообразно получить с помощью методов теории оптимизации.

б) **Проблемы, связанные с организацией управления вооруженными силами в бою.** Процесс управления в бою основан на целенаправленной переработке информации о силах противника, его тактике, своих силах, их возможностях, об обстановке, в которой будет протекать бой. В настоящее время все большее значение приобретают количественные методы, используемые при обработке этой информации, и, в частности, оценки качества управления. Они требуют разработки критериев эффективности, которые целесообразно получить применением теории оптимизации.

в) **Проблемы, связанные с использованием методов теории массового обслуживания при математическом моделировании боевых действий.** Оценка различных тактических приемов при использовании новых видов оружия и боевой техники и выявление закономерностей в процессах боевых действий возможны различными способами. Новый способ—это математическое моделирование с последующим многократным розыгрышем на ЭВМ. Он обеспечивает получение нужных характеристик.

Таким образом, область применения методов теории оптимизации в военном деле весьма обширна, поэтому изучение этой теории несомненно принесет пользу военным специалистам в их практической деятельности.

TACTICS.
AUTOMATED CONTROL SYSTEMS OF FORCES

TO A QUESTION ON APPLICABILITY OF THE THEORY
OF OPTIMIZATION IN MILITARY BUSINESS

V. E. BRUTYAN, *Lieutenant-Colonel, Doctor of Physico-Mathematical Sciences, Professor*

SUMMARY

Three basic directions of the application of the theory of optimization are available. a) Problems, connected to organization of military systems with the purposes of

construction of optimum system. To them concern: ways of organization of battle engineering, construction of systems of repair shops, organization of systems of medical service in battle conditions and so on. It is obvious, that the estimation of quality of functioning of such system, as system Air Defense, has essential practical importance. But it will not be complete, if will be made only qualitatively. And quantitative characteristics are expedient to receive with the help of methods of the theory of optimization.

b) Problems, connected to organization of command and control of armed forces in combat. The process of management in combat is based on teleological processing of the information about forces of the opponent, its tactics, forces, their opportunities, about a condition, in which combat will proceed. At the moment all greater importance is got by quantitative methods, used at processing of this information, and, in particular, estimation of quality of management. They require development of criteria of efficiency, which are expedient to receive by application of the theory of optimization.

c) Problems, connected to use of methods of the theory of mass service at mathematical modeling of combat actions. The estimation of various tactical receptions by use of new kinds of the weapon and battle engineering and revealing of laws during in the process of combat activities are possible by various ways. New method is a mathematical modeling with the subsequent repeated draw on the computer. It provides reception of the necessary characteristics.

Thus, the area of application of methods of the theory of optimization in military business is rather extensive; therefore the study of this theory no doubt will benefit to the military experts in their practical activity.

ՌԱԶՄԱՃԱՐՏԱՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՌԵԱԼ ԵՐԹԵՎԵԿՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ ՍՏՐԵՄ-ԳՈՐԾՈՆԻ ԱՌԿԱՅՈՒԹՅԱՄԲ ՎԱՐՈՐԳԻ ՀԱԿԱԶԳՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՉԱՓՈՒՄԸ

Վ. Հ. ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ, կապիտան

Լաբորատոր պայմաններում առավել հաճախ վերլուծվում են վարորդի վարքի տարբեր դրսևորումները ճանապարհային իրադրության նմանակման դեպքում: Նմանակման այս ձևը հաճախ հանգում է լոկ ճանապարհային իրադրության պայմանակման արտապրմանը լուսանկարչական ժապավենի կամ կինոժապավենի վրա:

Վարքի դիտարկումը ռեալ իրադրությունում կատարվում է այն դեպքում, երբ լաբորատոր փորձը չի ապահովում դրված խնդիրների լուծումը: Լաբորատոր պայմաններում նմանակման միջոցով մոդելավորվում են ճանապարհային իրադրության այն առանձին պայմանները, որոնք բնորոշ են ռեալ իրադրությանը: Վարորդի ճանապարհային վարքի հետազոտման ժամանակ նմանակման մեթոդի կիրառումը վերլուծության այլ մեթոդների համեմատ ունի հետևյալ երեք հիմնական առավելությունները (մյուս մեթոդներն են՝ կամայական և ուղղորդված դիտարկման, ուղղորդված ինքնավերլուծության, ուղղորդված արտաքին դիտարկման, դիտորդի կողմից ճանապարհային վարքի բալային գնահատման մեթոդները)։

ա) պայմանների գնահատման տըրված հավաստիությունը,

բ) փորձերի կատարման անվտանգությունը,

գ) միջոցների որոշակի տնտեսումը: Տրված հավաստիությունն ապահովվում է նրանով, որ այստեղ կիրառվում են գիտավորձի այն դասական չափանիշները (դիտարկվող վարքի ճշտություն, նույնական դիտարկումների վեր-

արտադրելիություն, վարքի պայմանների տրված փոփոխականություն), որոնք կիրառվում են ռեալ պայմաններում փորձարկվող ճանապարհային վարքի նկատմամբ: Այս առավելությունները հատուկ կարևորություն են ստանում վարորդի (երթնեկության մասնակցի), ճանապարհի և տրանսպորտային միջոցի միջև փոխներգործությունը վերլուծելու ժամանակ, քանի որ ռեալ պայմաններում նշված չափանիշներին բավարարման համար պետք կլինի կատարել լրացուցիչ ծախսեր և հաղթահարել մի շարք բարդություններ: Օրինակ՝ մթնշաղի տարբեր փուլերում, ճանապարհային ծածկի մակերևույթից մերձահար և հեռահար լույսերի օպտիկական անդրադարձման տարբեր ցուցիչների, տարբեր տեսակի ճանապարհային գծանշումների, վարորդների փորձառու կամ անփորձ լինելու պարագայում նրանց վարքի բնապայման դիտարկումները ենթադրում են այնքան մեծ թվով բացմապիսի փոխներգործող կապերի ու գործոնների հաշվառում, որ լապիվ թե հնարավոր լինի դրանք կատարել անգամ տեսանելի ապագայում:

Ինչպես հայտնի է, երթնեկության պայմանների նմանակման միջոցով լուծվում են հետևյալ երեք խնդիրները.

ա) մեքենա վարելու վարորդի օժտվածության գնահատում,

բ) ավտոմեքենայի կառավարման ուսուցում,

գ) վարքի առանձնահատկությունների վերլուծում:

Նմանակման շնորհիվ բարձրանում է գնահատման չափանիշների կիրառ-

ման արդյունավետությունը: Մեքենաների վարման ուսուցման որոշակի փուլերում նմանակումը հնարավորություն է տալիս առաջին հերթին իրականացնելու շարժումային գործողությունների և տեսողական կողմնորոշման կարծրատիպային հմտությունների ձեռքբերման նպատակաուղղված և հստակորեն վերահսկվող գործընթացը, կրճատելու ուսման ժամկետները: Նշված հմտությունների ձեռքբերման գործում նմանակման մեթոդը կիրառություն ստացավ ավելի շուտ, քան ճանապարհային վարքի գիտական հետազոտություններում, թեև վարքի հենց նման գիտական վերլուծությունը պետք է դառնար կարողությունները գնահատելու և անվտանգ վարում ուսուցանելու ժամանակ նմանակման մեթոդի կիրառման նախադրյալը և տրամաբանական հիմքը:

Որքան բնական են նմանակման ձևն ու բովանդակությունը, այնքան բարդ ու թանկ է լինում նմանակման գործընթացի տեխնիկական իրականացումը: Նմանակման ճշմարտանմանությունը, սկսած որոշակի մակարդակից, զուգակցվում է չափապահ մեծ, կտրուկ աճող ծախսերով:

Հարկ է նշել, որ եթե նմանակման ֆիզիկական հավաստիությունը սահմանափակված է պայմանականության աստիճանով, ապա հոգեբանական հավաստիությունը է՛լ ավելի է սահմանափակված դրդապատճառային գործոնների նմանակման բարդությամբ. փորձարկվող վարորդից հնարավոր չէ թաքցնել վարժասարքի միջոցով ստեղծված իրավիճակի պայմանակախությունը: Դրա հետևանքով աղճատվում է դրդապատճառայնության պատկերը. կողմնորոշվածությունը անվտանգության ապահովմանը և վտանգի պայմանը էապես սպառնում են վարքի վրա բնական միջավայրում, բայց նման ազդեցություն չեն գործում նմանակման պայմաններում¹:

Անհրաժեշտ է միմյանցից տարբերել նմանակման արդյունավետությունը և

ռեալությանը նրա մոտարկման աստիճանը: Ժամանակակից ավտովարժասարքերում հատուկ ուշադրություն է դարձվում տեսողական տեղեկության և ընկալման պայմանների նմանակմանը: Այս առումով արդեն ստացվել են այնպիսի լուծումներ, որոնցով ապահովվում է նմանակումային իրադրության ներազման բավականին մեծ հավաստիություն, այսինքն՝ ընդհանուր տպավորությունը մոտ է լինում երթևեկության ռեալ պայմաններում ստեղծվող տրպավորությանը: Սակայն շարժապոստային պայությունների² նմանակման ուղղությամբ փորձերը դեռ գտնվում են մշակման շրջանում:

Փորձերի ժամանակ նկատվում է «վարժասարքերով հափշտակվածություն», որը նման է տեսողական տպավորություններով զուգակցվող կինոճանապարհորդություններով հափշտակվածությանը, թեև դրանց ժամանակ շարժումային և այլ պայություններն ու պայությունները նույնպես հավաստիության բավարար աստիճանի չեն: Հայտնի է նաև այն փաստը, որ շատերը հափշտակվում են ավտոճանապարհորդություններով: Դա հատկապես նկատելի է ուղևորների շրջանում և ավելի հազվադեպ՝ անընդհատ վտանգի պայմաններում գտնվող վարորդների շրջանում: Բայց վարժասարքերի վրա աշխատելու դեպքում նման հափշտակվածությունն առաջ է գալիս նաև վարորդների մեջ: Այս հանգամանքի ընդհանուր բացատրություն կարող է լինել այն, որ նմանակման դեպքում վերանում են լարվածության տեսողական և շարժապոստային ազդակները:

Ռեալ պայմաններում ուղևորն ունենում է այն նույն շարժապոստային պայությունները, որոնք առաջ են գալիս վարորդի մեջ (որովհետև նրանք երկուսն էլ ենթարկվում են ավտոմեքենայի վրա ներգործող միևնույն ֆիզիկական ուժե-

² Շարժապոստային են կոչվում այն պայությունները, որոնք ունենում է վարորդը մեքենայի շարժման րնթացքում ֆիզիկական ուժերի ներգործությամբ, օրինակ՝ արագայման, դանդաղման, արգելակման, շրջադարձի պայությունները:

¹ Stu E. J. McCormik. Human factors engineering, z. a., New York, 1970.

րի ազդեցությանը), սակայն նրանց տեսողական ընկալումները էապես տարբեր են, քանի որ ուղևորը դրանք չի կանխազգում շնորհիվ շարժազդումային ներգործության (պարզ ասած՝ ուղևորը մտովի չի մասնակցում վարմանը, շրջադարձներն ընկալում է բոլոր շարժազդման միջոցով, և ոչ թե օպերատիվ դիտման բանեղակարգում): Վարժասարքերի պարագայում նման էֆեկտ առաջ է գալիս այն բանի հետևանքով, որ «շրջադարձ» ընկալվում է տեսողական, այլ ոչ շարժազդումային եղանակով: Շարժազդումային պայտությունների նմանակման թերիության կամ լրիվ բացակայության հետևանքով վատթարանում է շարժման պատկերի (մասնավորապես՝ ընդհանուր նմանակման դեպքում) հավաստիության սուբյեկտիվ գնահատումը:

Նմանակման ճշտության ապահովման գործում թերևս վճռական նշանակություն ունի լրիվ հակադարձ կապը³: Դա հնարավոր է իրագործել միայն այն վարժասարքերի վրա, որոնք պատրաստված են փակ կոնտուրի սկզբունքով, այսինքն՝ դրանցում ապահովված է փոխադրամիջոցի վրա ռեալ պայմաններին համապատասխանող կառավարող ներգործությունը՝ բուզակցված տեսասարքի էկրանում դրան հաջորդող փոփոխությունների տեսողական արտացոլմամբ (ինչպես, օրինակ, «Bronz-Drive-Educator» վարժասարքերում): Ասվածը լիովին վերաբերում է նաև այն վարժասարքերին, որոնք նախանշանակված են գիտահետազոտական նպատակների համար: «Բաց կոնտուրով համակարգին» (open-loop system) պատկանող վարժասարքերն այս առումով երբեմն ոչ մի օգտակար էֆեկտ չեն առաջացնում:

Խիստ հրատապ է ճանապարհային վարքի այնպիսի ֆունկցիայի հետապոտությունը, ինչպիսին է վարորդի հոգեշարժումը: Ինչպես հայտնի է, ճանապարհային վարքի հոգեշարժումային ֆունկցիաների հետապոտման կենտրո-

նում դրված է վարորդի հակազդման ժամանակը*: Վերջինիս հետապոտումը շարժման ռեալ պայմաններում առաջ է բերում մեթոդական առումով երկու դժվարություն:

1. Ժամանակի չափման սկզբնակետի, այսինքն՝ ազդանշանի (գրգռիչի) երևան գալու սկզբնապահի որոշումը,

2. վարորդի համար ազդանշանի (գրգռիչի) անսպասելիության աստիճանի գնահատումը:

Հետապոտության արդյունքները էապես պայմանավորված են գիտավորձի տեխնիկական ապահովմամբ: Անանձնահատուկ հետաքրքրություն են ներկայացնում (երթեկության ռեալ պայմանների դեպքում) համաշխարհային պրակտիկայում կիրառվող երեք եղանակներ.

ա) ռադիոկապի կիրառում,

բ) կինոնկարահանում,

գ) օգնականի մասնակցությամբ կատարվող չափումներ:

Ռադիոկապը սովորաբար կիրառվում է այն դեպքերում, երբ հետապոտվում է առաջընթացիկ արգելակմանը հակազդման ժամանակը: Ռադիոապրանշանը ավտոմատ կերպով տրվում է այն պահին, երբ առաջընթացիկ արգելակում է: Այդ պահից սկսած մինչև վարորդի պատասխան գործողությունների սկիզբը հաշվվում է որպես հակազդման ժամանակ: Ռադիոեղանակն առավել արդյունավետ է ավտոմեքենաների հոսքում մի մեքենայի շարժման ուսումնասիրման դեպքում⁴: Բայց այնպիսի ազդանշաններին վարորդի հակազդման ժամանակը գնահատելու համար, ինչպիսին է հետիոտնը կամ ճանապարհի բանուկ մասի քանդվածքը, ռադիոեղանակի կիրառումը կապված է մեծ բարդությունների հետ: Այստեղ առավել արդյունավետ է կինոնկարահանման եղանակը:

* Այս մասին տես նաև Վ. Հ. Մարգարյան, Ջինված ուժերում վարորդության կապի մասնագիտական ընտրության հարյի շուրջ: «ՀԲ», 1997, հմ. 1: Խմբ.:

⁴ Shu E. M. Лобанов. Оценка сложности дорожных условий по изменению кожно-гальванической реакции водителя. Т. МАДИ, 1972.

³ Shu M. L. Baron and R. C. Williges. Transfer effectiveness of a driving stimulator. «Human factors», 1975, № 17, pp. 71—80.

Կինտնկարահանման եղանակի կիրառման դեպքում ավտոմեքենայի շարժման ժամանակ դիմային ապակու միջով կատարվում է ճանապարհատրանսպորտային իրադրության անընդհատ նկարահանում: Երբ վարորդը սեղմում է արգելակը, կինտնկայի օբյեկտիվի առաջ վառվում է լուսային աղանդը: Վարորդի հակազդման ժամանակը որոշվում է ըստ այն կադրերի թվի, որոնք գտնվում են երկու պահի միջև, երբ դիտորդի կարծիքով հետապտտվող ազդանշանը հայտնվել է վարորդի տեսադաշտում և երբ վառվում է լամպը⁵:

Լավ արդյունքներ է տալիս *օգնականի մասնակցությամբ կատարվող չափումների եղանակի* կիրառությունը: Որպես օգնական հանդես է գալիս լաբորանտը, որը նախապես հատուկ կերպով վարժվում է ճանապարհային իրադրության մեջ հայտնաբերելու այն օբյեկտները, որոնք կատարվող գիտափորձերում ընտրված են որպես այնպիսի ազդանշաններ, որոնց պետք է հակադդի վարորդը: Իհարկե, օգնականը չափման արդյունքների մեջ մտցնում է մի որոշ սխալ, սակայն այս եղանակը հնարավորություն է տալիս գրանցելու անսպասելիորեն առաջացող ազդանշանները: Օգնականի խնդիրն է դրանց ի հայտ գալու պահի արձանագրումը: Այս ազդանշանների թիվը սահմանափակ է, և օգնականը կամ նախապես պոուշայվում է դրանց մասին, կամ տեղյակ է լինում, թե ճանապարհի որ հատվածում դրանք պետք է հայտնվեն: Վարորդը նման տեղեկույթ չի ստանում: Այս եղանակով կատարվող չափումների ճշգրտությունը պայմանավորված է երկու գործոնով.

ա) արյանշանի ի հայտ գալուն օգնականի պատրաստ լինելով,

բ) օգնականի հակազդման ժամանակների պրոմոով:

Վերջին հաշվով ամեն ինչ կախված է օգնականին նախնական պոուշայնող ազդանշան տալու հնարավորությունից:

⁵ Shu W. H. Payne. Visual Reaction Times on a Circle about the Fovea. «Science», January 27, 1967, vol. 155, № 3761, pp. 481 – 482.

Տրանսպորտային հոգեբանության բնագավառի ճանաչված մասնագետ պրոֆեսոր Գ. Կլեբելսբերգը իր գործընկերների՝ արևմտաեվրոպական և ամերիկյան գիտնականների մեծաթիվ գիտական ուսումնասիրությունների տեսության հիման վրա քննարկում է «մարդու գործոնի» (և ոչ միայն դրա) պրոբլեմը՝ հակազդման ժամանակի հետապտտությունը կատարելով Հ. Յուհանսոնի առաջարկած մեթոդիկայով⁶: Այն հետևյալն է. վարորդները ճանապարհի 10 կմ երկարությամբ հատվածում պետք է արգելակմամբ արձագանքեն ձայնային ազդանշանին: Հատվածի սկզբից 5 կմ հեռավորության վրա գտնվելու ժամանակ վարորդն ստանում է ձայնային ազդանշան, և անմիջապես միանում է էլեկտրոնային միլիվայրկյանաչափը: Թաքնված դիտորդը պետք է գրանցի կանգառ-ազդանշանի երևան գալը միլիվայրկյանաչափն անշատելով: Դիտարկումների ընթացքում կատարվել էր դիտորդի հակազդման ժամանակի շուրջ 300 չափում, որպեսզի որոշվի օգնականի կողմից մտցվող սխալի միջին արժեքը և այն բացառվի գիտափորձի արդյունքներից, ընդամենը գիտափորձին մասնակցել էր 321 վարորդ:

Այսպիսով՝ շարժման ռեալ պայմաններում վարորդի հակազդման ժամանակի հետապտտման նշված եղանակներն ունեն հետևյալ թելությունները:

1. Ռադիոեղանակ.

ա) գրգռիչի անսպասելի ներազդման դեպքում ժամանակային բնութագրերի ֆիքսման անհնարիություն,

բ) ավտոմեքենաների հոսքում առաջընթացի կտրուկ արգելակման դեպքում ֆիքսվում է վարորդի հակազդման ընդհանուր ժամանակը՝ առանց տրոհվելու բաղադրիչների:

2. Կինտնկարահանման եղանակ. ֆիքսվում է հակազդման ընդհանուր ժամանակը, և վարորդի վրա մի որոշակի գրգռիչով ներազդման դեպքում հնարավոր չի լինում տարբերակել վարորդի

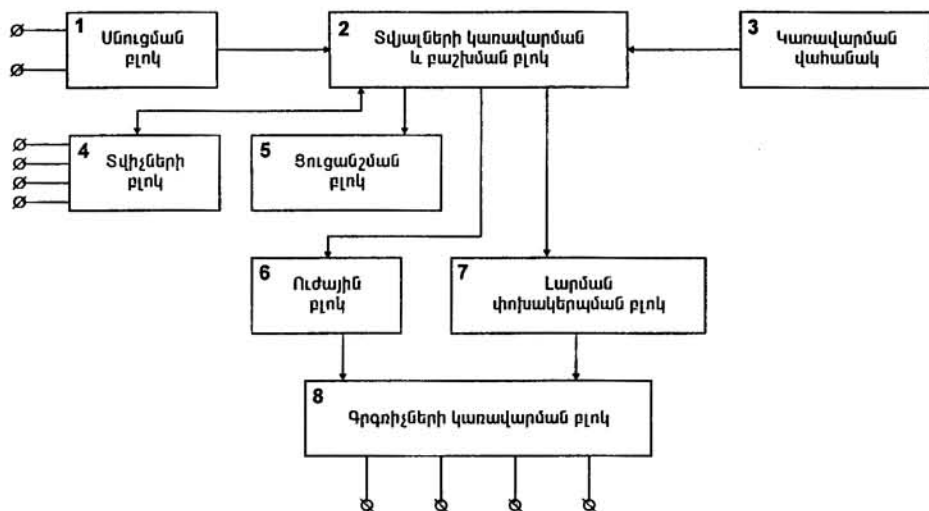
⁶ Shu A. Клебельсберг. Транспортная психология. М., «Транспорт», 1989.

հակազդման ժամանակի թաքնված և շարժումային փուլերը:

3. Օգնականի մասնակցությամբ վարորդի հակազդման ժամանակի չափման եղանակ. չափման մեջ մտցվում է որոշակի սխալ՝ պայմանավորված աղանշանի ի հայտ գալուն օգնականի պատրաստության աստիճանով և նրա հակազդման ժամանակի արժեքների ցրումով:

Եղած թերությունները կարելի է հաղթահարել՝ կիրառելով ժամանակա-

անհրաժեշտ հաջորդականությունը և տեսակները (դա արվում է լարման փոխակերպման և ուժային բլոկների միջոցով), չափում է ընտրված գրգռիչի ի հայտ գալու և տվիչների գործարկման պահի միջև եղած ժամանակահատվածները՝ վարորդի հակազդման հաշվառվող ժամանակը ցուցանելով չորս թվային ցուցանիշների միջոցով: Վարորդի սխալ գործողությունների դեպքում, հաշվարկումային ժամանակի ցուցանիշման հետ մեկտեղ, ցուցա-

ժամանակային բնութագրերի չափման սարքի բլոկային գծապատկեր

յին բնութագրերի չափման մեր ստեղծած սարքը: Այն մի երկընթացային համակարգ է, որն աշխատում է ժամանակի ռեալ մասշտաբում՝ հաշվառման սկզբնապահի դինամիկական ցուցանշումով: Սարքը (տես գծապատկերը) բաղկացած է սնուցման (1), տվյալների կառավարման և բաշխման (2) բլոկներից, հանովի վահանակից (3), տվիչների (4), ցուցանշման (5), ուժային (6), լարման փոխակերպման (7) և գրգռիչների կառավարման (8) բլոկներից: Տվյալների բաշխման բլոկը բանում է հաշվարկման 10 մկվրկ աստիճանավորմամբ:

Սարքը վերլուծում է փորձարարի (դիտորդի, օգնականի) մոտ գտնվող հանովի վահանակից ստացվող հրահանգիչ սպիանշանները, մշակում է գրգռումների

նշում է նաև սխալների թիվը՝ չափիչ համակարգի միաժամանակյա անջատումով:

Սարքը փոխադրովի է, կարող է շահագործվել ինչպես ավտոմեքենայում տեղադրված, այնպես էլ ստացիոնար պայմաններում: Համապատասխանաբար, սարքում նախատեսված է և՛ արդյունաբերական էլեկտրացանցից (220 Վ), և՛ մեքենայի էլեկտրացանցից (12 Վ) սնուցման հնարավորություն:

Տվյալ սարքով ռեալ ճանապարհային պայմաններում վարորդի հակազդման ժամանակի չափումը ունի հետևյալ առավելությունները:

1. Հաղթահարվում է վարորդի վրատարբեր գրգռիչների ներազդման և հաշվարկման սկզբնապահների ճշգրիտ որոշման դժվարությունը:

2. Ազդանշանի (գրգռիչի) ի հայտ գալուն օգնականի (դիտորդի) պատրաստության հետ կապված սխալը նվազում է՝ հասնելով պրոյի:

3. Հնարավոր է դառնում հակազդման ժամանակի որոշումը ղեկանիվը այս կամ այն կողմ պատելու ժամանակ. դա փուլավորվում է թույլ տրված սխալի հետագա ցուցանշումով (սխալ ասելով հասկացվում է մեքենայի կառավարվող անիվների դողերի պայթումի նմանակման դեպքում վարորդի կողմից ընդունված սխալ որոշումը):

4. Հնարավորություն է ստեղծվում շարժման ռեալ պայմաններում վարորդի վրա ներգործելու մի քանի գրգռիչներով միաժամանակ կամ ընտրողաբար՝ այնուհետև կատարելով հակազդման ժամանակային միջակայքների վերլուծում և ֆիքսում: Հնարավոր գրգռիչներն են՝

- ա) ձայնային գրգռիչը,
- բ) վարորդին շլացնող լուսային հոսքը,
- գ) վարորդին շլացնող պայթյունի նմանակումը,
- դ) կառավարվող անիվների (ընտրողաբար՝ ձախ, աջ կամ երկուսը միասին) դողերի պայթման նմանակումը:

N պորամասում կատարվել է հետևյալ գիտափորձը.

— 120 դիտարկում շարժման ռեալ պայմաններում ստանց որևէ գրգռիչի կիրառման,

— 120 դիտարկում շարժման ռեալ պայմաններում տարբեր կարգի գրգռիչների կիրառմամբ,

— 120 դիտարկում ստացիոնար պայմաններում:

Գիտափորձին մասնակցած բոլոր վարորդներին ըստ արդյունքների կարելի է բաժանել հետևյալ երեք կարգախմբերի:

I կարգախումբը կազմում են այն վարորդները, որոնց մեջ շարժման ռեալ պայմաններում ստրես-գործոնի առկայությամբ նկատելի էր հարմարմուն բարդությունը (մարդու օրգանիզմի հարմարվողական հակազդումը տարբեր ձևի գրգռիչներով՝ ադդեկտությանը), այսինքն՝ նը-

րանք հաջողությամբ հաղթահարում էին ստեղծված բարդ իրավիճակը առանց հակազդման դանդաղման և առանց սխալների, ընդ որում հակազդման ժամանակի զգայական փուլը միջին հաշվով 0,12 վրկով գերազանցում էր շարժումային փուլը:

II կարգախումբը կազմում են այն վարորդները, որոնց հակազդման զգայական ու շարժումային փուլերի տևողությունը հարմարման բարդության ընթացքում զգալի չափով աճում էր առաջին կարգախմբի վարորդների համապատասխան ցուցանիշների համեմատությամբ: Թեև նրանց գործողություններում նկատվում էր որոշ անվստահություն, սակայն այս խմբի վարորդները նույնպես հաջողությամբ էին հաղթահարում ստեղծված բարդ իրավիճակը:

III կարգախումբը կազմում են այն վարորդները, որոնց ստրեսային վիճակը բոլոր ներքին էներգետիկական ռեսուրսների լարման ժամանակ նյարդային համակարգի թուլության հետևանքով վերածվում էր դիստրեսային վիճակի. նրկատվում էին վախ, խուճապ, մտածողության արդյունավետության կտրուկ նվազում և, որպես կանոն, հակազդման ինչպես զգայական, այնպես էլ շարժումային փուլերի շատ մեծ տևողություն:

Գիտափորձին մասնակցած վարորդները տեստավորվեցին, և գրանցվեցին նրանց կենսագրական տվյալները: Դա հնարավորություն տվեց որոշելու յուրաքանչյուր վարորդի հուզականության մակարդակը ըստ Հանս Այգենկի «անձնավորության արտազցություն-ներգցություն և նյարդայնության» տեսության, ինչպես նաև ստանալու հակազդման ժամանակի համահարաբերակցային կախումը նշված գործոններից: Դրա միջոցով կարելի է դուրս բերել բազմաթիվ գործոններից հակազդման ժամանակի կախման նորմատիվային հավասարումը երթևեկության երեք ստանձին դեպքերի համար.

ա) ռեալ պայմաններ՝ առանց ստրես-գործոնի ազդեցության,

բ) ռեալ պայմաններ՝ առանց-գործոնով ներազդելու դեպքում,

գ) ստացիոնար պայմաններ՝ մտածողության արդյունավետության և շարժումային գործառույթների որոշման ժամանակ:

Մեր ստեղծած սարքով կատարված գիտափորձերի արդյունքները և դրանց հիման վրա մշակված տեսական դրույթները քննարկվել են Երևանի պետական համալսարանի հոգեբանության ամբիո-

նի գիտխորհրդում և ստացել են դրական գնահատական: Ներկայումս կատարվում է ևս մի գիտափորձ, որի նպատակն է պարզել տեսական արդյունքների համապատասխանությունը գործնական տրվյալներին: Ստացված նախնական տվյալները հուսադրող են: Սակայն վերջնական եզրակացություն անելու համար անհրաժեշտ են ավելի շատ փորձեր:

ВОЕННО-ИНЖЕНЕРНАЯ ПСИХОЛОГИЯ

ИЗМЕРЕНИЕ ВРЕМЕНИ РЕАКЦИИ ВОДИТЕЛЯ В РЕАЛЬНЫХ УСЛОВИЯХ ДВИЖЕНИЯ ПРИ НАЛИЧИИ СТРЕСС-ФАКТОРА

В. Г. МАРГАРЯН, капитан

РЕЗЮМЕ

При исследовании дорожного поведения имитационный метод по сравнению с другими методами (произвольное и направленное наблюдения, направленный самоанализ, направленное внешнее наблюдение, балльная оценка дорожного поведения наблюдателем) обладает рядом преимуществ: заданная достоверность оценки условий, безопасность проведения опытов, экономия средств. Эти преимущества приобретают особое значение при анализе взаимодействия между объектами водитель—транспортное средство—дорога.

Посредством имитации условий движения решаются три задачи: оценка способности водителя к вождению автомобиля, обучение вождению, анализ особенностей поведения.

Результаты исследования в значительной степени обусловлены техническим обеспечением эксперимента. В мировой практике в основном используются следующие три метода: радиосвязь (момент торможения лидера определяется подачей радиосигнала), киносъемка (время реакции водителя определяется по количеству кадров, отснятых с момента появления по мнению водителя исследуемого сигнала (раздражителя) до момента загорания лампочки при нажатии на педаль тормоза), с помощью ассистента (момент появления сигнала фиксируется ассистентом). Однако каждый из упомянутых методов имеет ряд существенных недостатков.

Автором статьи разработан и испытан прибор, позволяющий раздельно измерять латентную (скрытую) и мотгорную фазы времени реакции водителя при воздействии на водителя звуковым раздражителем, имитацией ослепляющего потока света или взрыва, имитацией взрыва шин управляемых колес (левого, правого или обоих вместе), а также их комбинаций. Причем прибор также фиксирует ошибки в действиях водителя. Применение данного прибора позволяет устранить недостатки, присущие вышеупомянутым методам.

Результаты исследований, проведенных с использованием данного прибора, позволяют разработать теоретические основы для выработки поведенческой модели в реальных условиях движения при наличии стресс-фактора, а также критериев отбраковки водителей.

MILITARY-ENGINEERING PSYCHOLOGY

MEASUREMENT OF TIME OF REACTION OF THE DRIVER IN REAL CONDITIONS OF A MOVEMENT AT PRESENCE OF THE STRESS-FACTOR

V. G. MARGARYAN, *Captain*

SUMMARY

At research of road behaviour imitation method in comparison with other methods (any and directed supervision, directed self-analysis, directed external supervision, score estimation of road behaviour by the observer) has number of advantages: given reliability of an estimation of conditions, safety of realization of experience, economy of means. These advantages get the special importance at the analysis of interaction between objects: driver-transport means-road.

By means of imitation of conditions of a movement three problems are solved: an estimation of ability of the driver to driving the automobile, training to driving, analysis of peculiarities of behaviour.

The results of research are largely caused by technical maintenance of experiment. In world practice in basic the following three methods are used: radiocommunication (the moment of braking of the leader is defined by submission of a radiosignal), the film-shooting (time of reaction of the driver is defined on quantity of the sequences, shot from the moment of occurrence in opinion of the driver of an explored signal irritant up to a moment of fire of a bulb at pressing on brake-pedal), with the help of the assistant (the moment of occurrence of a signal is fixed by the assistant). However each of mentioned methods has a number of essential lacks.

By the author of the article is developed a device, allowing separately to measure latent and motor of phases of reaction of the driver at influence on the driver sound irritant, imitation dazzling of a flow of light or explosion, imitation of explosion of trunks of controlled wheels (left, right or both together), and also their combinations, is tested. And the device also fixes errors in actions of the driver. Application of the given device allows to remove lacks, inherent in the above mentioned methods.

Results of researches, spent with use of the given device, allow to develop theoretical bases for development behaviour of model in real conditions of a movement at presence of the stress-factor, and also criteria for rejection of the drivers.

ՀԱԿԱՀԵՏԱԽՈՒԶՈՒԹՅՈՒՆ

ԳԻՏԱՏԵԽՆԻԿԱԿԱՆ ՀԱԿԱՀԵՏԱԽՈՒԶՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱՊԱՏԵՂԵԿԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. Ե. ՍԱՐԳՍՅԱՆ, փոխգնդապետ, տեխնիկական գիտությունների դոկտոր,
Ռուսաստանյան ռազմագիտական ակադեմիայի ակադեմիկոս

Մեր ժամանակների առանձնահատկությունն է ռազմական տեխնիկայի (ՌՏ), սպառազինության և վինամթերքի համալիր համակարգերի սերունդների անընդհատ արագացող հերթափոխումը, ինչպես նաև նոր վինատեսակի անակնկալ երևան գալու հնարավորությունը: Ընդ որում այդ համակարգերն ստեղծվում են ամեն անգամ որակական նոր հիմքերի վրա: Այդ է վկայում վերջին 50 տարիների ընթացքում սպառազինության մեջ նոր վինատեսակների և դրանց կիրառման եղանակների ընդգրկման դինամիկան: 1950—1953 թթ. կորեական պատերազմում կիրառվեցին մինչ այդ անհայտ 9 վինատեսակներ, 1964—1975 թթ. Վիետնամում՝ 50, 1967, 1973, 1982 և 1986 թվականների արաբա-իսրայելական պատերազմներում՝ 30, իսկ 1991 թ. Պարսից ծոցում սանձազերծված պատերազմում՝ 100¹: Մի կողմից պաշտպանական բնագավառի գիտահետազոտական-փորձակոնստրուկտորական մշակումների (ԳՀՓԿՄ) ֆինանսավորման կտրուկ կրճատման, արդի պայմաններին համապատասխանող տեխնիկատնտեսական և ֆինանսական քաղաքականության վարման հիմնական սկզբունքների անբավարար ձևակալման, որակյալ կադրերի արտահոսքի, արտադրական կապերի խախտման, գիտական դպրոցների ու մասնագետների խմբերի քայքայման, պաշտպանական բնույթի ճարտարագիտական մասնագիտությունների վարկի իջեցման և,

մյուս կողմից՝ հատուկ ծառայությունների գործունեության հետևանքով աշխարհի աճող թափանցիկության պայմաններում դա կարող է հանգեցնել ռազմատեխնիկական գերազանցության արագ հաստատմանը:

Այս պայմաններում կտրուկ աճել են ինչպես գիտատեխնիկական հետախույությունը, այնպես էլ դրա կողմից կյանքի կոչված նոր բնագավառի՝ գիտատեխնիկական հակահետախույությունը դերն ու նշանակությունը*:

Գիտատեխնիկական հակահետախույության գլխավոր խնդիրներն են հակազդեցությունն այլ պետությունների գիտատեխնիկական հետախույություններին, ռազմական մշակումների, գիտատեխնիկական ու արդյունաբերական գաղտնիքների, գաղտնակիրների պաշտպանությունը և այլն:

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ հակահետախույական ծառայությունների գործունեության գլխավոր խնդիրներից մեկը, էթե ոչ ամենագլխավորը, ինչպես նշվեց, այլ պետությունների հետախույություններին հակադրելն է, ապա հակահետախույության գործունեության ճիշտ կազմակերպման համար անհրաժեշտ է լավ պատկերացնել հետախույության կողմից գործադրվող հնարավոր հնարքներն ու միջոցները, տեղեկության արակորստի հնարավոր ուղիները: Այս նկատառումով մենք նպատակահարմար գտանք սույն հոդվածում

¹ Shu A. Хохлов. Один боевой генератор способен превратить дивизию в стадо идиотов. «Комсомольская правда», 15 октября 1996 г.

* Գիտատեխնիկական հետախույության մասին ավելի հանրամտորեն տես Ա. Ե. Սարգսյան, Գիտատեխնիկական հետախույությունը և սպառնդեկատվությունը: «ՀԲ», 1995, հիվ. 3-4:

խոսել նաև որոշ հետախուզական յուրահատուկ մեթոդների մասին:

Պետական գաղտնիքների, ծածուկության գոյությունը օբյեկտիվ անհրաժեշտություն է, և այս դեպքում պետք է հաշվի առնել առկա, լիովին արդարացի սահմանափակումները համակարգի շրջանակներում «իր համակարգի» այդպիսի տեղեկության ոչ միայն դեպի «ներքև», այլև դեպի «վերև» հոսքի նկատմամբ: Սակայն, միևնույն ժամանակ, մշակողների իրավեկության ցածր մակարդակը (գաղտնիության հետևանքով) էապես դժվարացնում է մշակումների կատարումը պատշաճ մակարդակով, հանգուցային պրոբլեմների օպտիմալ (և ժամանակին) լուծումը, մեծ համակարգերի (ՌՏ համալիրային համակարգերի) ներդրում և շահագործման ընթացքում լրամշակումների արժողության նվազագույնացումը, աշխատանքների կատարումը սահմանված ժամկետներում, ինչպես նաև ուսումնական ձեռնարկների ստեղծումը գիտության, տեխնիկայի ու արտադրության նորագույն բնագավառների գծով:

Ինչպես հետախուզական, այնպես էլ հակահետախուզական միջոցառումների իրագործման ժամանակ կարևոր հանգամանք է *փորձագեղաների ճիշտ ընկրությունը*: Այդ հարցի բարդությունը կարելի է ցույց տալ հետևյալ օրինակով: 50-ական թվականների կեսերին ԷՀՄ-ի բնագավառում նշմարվեցին տեխնիկական քաղաքականության երկու ուղղություն: Գիտնականների մեծամասնությունը հիմնականում համայնության ԷՀՄ-ների վարգայման կողմնակից էր, այն դեպքում, որ ճարտարագետների կարծիքով անհրաժեշտ էր առաջին հերթին վարգայմել նեղ մասնագիտացված ԷՀՄ-ների ուղղությունը: Այս տեսակետի կողմնակից էր նաև ԽՍՀՄ ԳԱ ճշգրիտ մեխանիկայի և հաշվողական տեխնիկայի ինստիտուտի անօրեն ակադեմիկոս Ս. Լեբեդևը: Եվ հաղթանակ ստանց երկրորդ կարծիքը: Գա տեխնիկական սխալանք էր, քանի որ ԷՀՄ-ների վարգայման հիմնական ուղղությունը, ինչպես

ցույց տվեց դեպքերի հետագա ընթացքը, այնտք է լինէր համապիտանի հաշվողական համակարգերի ստեղծումը²:

Կատարվող աշխատանքների քողարկման ուղղությամբ հակահետախուզական միջոցառումների իրագործման ժամանակ հատուկ դեր են խաղում այն կազմակերպություններն ու գիտնականները, որոնք համապատասխան հետախուզությունների «տեղեկությանի ծարավի հագեցման» գործում հանդիսանում են «խայծ» (ակտիվ ապատեղեկատվություն), և տեղեկությունից հագեցվածությունը՝ «վրակիտը» (երբ տեղեկության ծավալը գերազանցում է նրա մշակման հնարավորությունները), ինչը պահանջում է որոշակի լրացուցիչ ծախսեր: Նման հոգեբանական օպերացիայի բնորոշ օրինակ է այսպես կոչված «գորշ քարոչություն» մեթոդը, երբ անհրաժեշտ տեղեկություն կամ փաստարկումը, իսկ երբեմն նաև ապատեղեկությունը հասցեատիրոջն են հասցվում ոչ թե ուղղակի ճանապարհով, այլ փոխանձի միջոցով, ընդամին գերադասելի է համարվում, որ դա տեղի ունենա այն երկրում, որին տվյալ տեղեկությունը հետաքրքրում է:

Հակահետախուզական միջոցառումների իրագործման ընթացքում հատկապես հետաքրքրական են տեղեկության ստրակորստի ոչ գաղտնի ուղիները, ստրակորստի հետևանքների վերլուծությունը (այդ թվում՝ անցանկալի, բացատրական հետևանքների) և այնպիսի միջոցառումների մշակումը, որոնց շնորհիվ հնարավոր լինի ստրակորստի աղբյուրների բացահայտումը, ուղիների վերացումը կամ ստրակորստի հետևանքների նվազեցումը:

Խոսելով տեղեկության ստրակորստի աղբյուրների մասին՝ կարևոր ենք համարում ոչեղ հետևյալ հանգամանքը, որքան էլ դա արտառոտ թվա, հիմնական աղբյուր կարող է դառնալ հենց գաղտնիացման փուտան ինքը: Գիտնական խոշոր արտասահմանյան հետազոտողի

² Shu H. H. Moussev. Слово о научно-технической революции. М., 1978, с. 70.

վերջին աշխատանքները, որ նա կատարել է մինչև գաղտնիության քողի իջեցումը, և նրա անուշը չչտնելով գիտական հրապարակումներում (իսկ դա նշանակում է, որ նա չի փոխել իր գիտական հետաքրքրությունների ոլորտը)՝ դժվար չէ որոշել, որ նա շարունակում է իր աշխատանքն այդ նույն ուղղությամբ և այդ ուղղությունը կապված է գաղտնի աշխատանքների հետ:

Տեղեկության ստրակորուստը կարող է տեղի ունենալ հետևյալ ոչ գաղտնի աղբյուրների միջոցով:

1. Գիտական, գիտատեխնիկական և տեխնիկական փաստաթղթային աղբյուրներ՝

—գիտատեխնիկական հանդեսներ ու ժողովածուներ,

—գիտության ու տեխնիկայի վերաբերյալ գրքեր, գրքույկներ, մենագրություններ,

—գիտական կոնֆերանսների ու գիտաժողովների նյութեր,

—կատարված ԳՀՓՄ-ների հաշվետվություններ,

—արտոնագրային գրականություն,

—ատենախոսություններ, բյուլետեններ (օպերատիվ տեղեկության, ՈԲՀ-ի և այլն), թերթեր, ռեֆերատիվ և մատենագիտական գրականություն:

Արտոնագրային գրականությունից տեղեկության կորսվելիս չափազանց կարևոր է արտոնագրերի գաղտնիացման առանձնահատկությունների իմացությունը: Օրինակ՝ եթե հայտնի են հայտի ներկայացման օրը, ինչպես նաև արտոնագրի՝ պետական որևէ գերատեսչությանը պատկանելու վերաբերյալ տվյալները, ապա հայտի ներկայացման և արտոնագրի հանձնման օրերի միջև մեծ տարբերության առկայությունը (ՄՄՆ-ում նորմալ տարբերությունը կազմում է մոտ 3,5 տարի) վկայում է գյուտի գաղտնիացման մասին: Մինևնույն բնագավառի վերաբերող մեծ թվով արտոնագրերի համար նման տվյալների առկայությունը հնարավորություն է տալիս եկրակապություն անելու պատրաստվածքների որոշակի անվանացանկի գաղտնիացման ուղղու-

թյամբ տվյալ երկրի վարած քաղաքականության մասին և հանգեցնում գործնական եկրակապությունների, ինչպես նաև գնահատելու նույնանման սեփական պատրաստվածքների հարաբերական տեխնիկական մակարդակը: Բացի այդ, հայտի ներկայացման և արտոնագրի շնորհման միջև եղած ժամանակահատվածով կարելի է դատել գյուտի գաղտնիացման աստիճանի մասին: Այստեղ հարկ է հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ եթե արտոնագիրն ապագաղտնիացված է, ապա սովորաբար արտոնագրեր են տրված լինում պատրաստվածքի այդ անվանացանկին վերաբերող ավելի կատարյալ գյուտերի համար:

2. Ծառայողական փաստաթղթային աղբյուրներ՝

—հրահանգներ, ղեկավար փաստաթղթեր, տեխնիկական նկարագրություններ և շահագործական հրահանգներ,

—պետության օրենսդրական մարմինների պաշտոնական հրատարակություններ,

—կառավարության հայտարարություններ ռազմական քաղաքականության հարցերի վերաբերյալ,

—պետության կամ կառավարության ղեկավարների, ինչպես նաև կառավարության անդամների ուղերձներ տարբեր հարցերի վերաբերյալ, այդ թվում՝ ռազմական բյուջեի նախագծերի, դրանց վանազան կողմերի մասին,

—կառավարական մարմինների, նախարարությունների ու գերատեսչությունների հաշվետվություններ, պեկույցներ ու հայտարարություններ,

—ԳՀՓՄ կազմակերպման ու ֆինանսավորման վերաբերյալ պաշտոնական փաստաթղթեր,

—արդյունաբերության համապատասխան բնագավառների գործունեության վերաբերյալ տարբեր արհեստակցական ասոցիացիաների, ընկերությունների ու ինստիտուտների տարեկան հաշվետվություններ,

—արդյունաբերական ֆիրմաների հաշվետվություններ իրենց գործունեության վերաբերյալ:

— ֆիրմային ծանուցատեսերեր, ապրանքացուցակներ, գովապոսներ, ցուցահանդեսների նյութեր,

— տեղեկատու նյութեր, ռազմական տեխնալոգիաներ (ՏՊ), ստանդարտներ,

— առաջիկա գիտական կոնֆերանսների մասին պաշտոնական հաղորդագրություններ (զեկուցումների թվարկումով),

— սպառազինության, ռազմական համակարգերի ու օբյեկտների նոր տեսակների ենթադրվելիք մշակումների մասին պաշտոնական հաղորդագրություններ (նախնական տակտիկատեխնիկական առաջադրանքներ և այլն):

Թեև այս խմբին պատկանող աղբյուրների թիվը մեծ է, սակայն դրանք համեմատաբար սակավ մատչելի են: Որոշ այդպիսի աղբյուրների ձեռքբերումը կապված է մեծ դժվարությունների հետ, քանի որ դրանք արտա վաճառքի չեն հանվում և բաժանորդագրմամբ չեն տարածվում: Այս աղբյուրների հավաստիության աստիճանը, որպես կանոն, շատ ավելի բարձր է, քան առաջին դասին պատկանող աղբյուրներինը, բերված տվյալները փաստական են: Ճիշտ է, այս դեպքում տեղեկությունը վերաբերում է հարցերի ավելի նեղ շրջանի, բայց առանձին հարցերի վերաբերյալ տեղեկությունը շատ ավելի մանրամասն է լինում, երբեմն էլ՝ սպառիչ: Այս առումով հատկապես ուշագրավ են հրահանգները, ուղեցույցները, տեխնիկական նկարագրությունները, ֆիրմային ապրանքացուցակները:

Հարկ է նշել, որ առավել բարձր խրատությամբ տեղեկություն կարող է ստացվել այս երկու դասերի համալիր օգտագործման դեպքում:

3. Օտարերկրյա մասնագետներ և ցրանց վերադարձը հայրենիք: ԽՍՀՄ-ում օտարերկրյա գաղտնավիր մասնագետների պետական ու ռազմական գաղտնիքների պահպանման նպատակով հայրենիք մեկնելուց երկու տարի առաջ նրանց փոխադրում էին ոչ գաղտնի արտադրության օբյեկտներ: Օրինակ՝ միջուկային ֆիզիկայի բնագավառի մաս-

նագետների համար այդպիսի ոչ գաղտնի օբյեկտներից մեկն էր Ազուձերալում (Սուխումի մոտ) գտնվող ինստիտուտը:

4. Ռազմական տեխնիկայի, սպառազինության և զինամթերքի փորձարկման փուլ: Անգլիացիները խորհրդային ջրածնային ռումբի կառուցվածքի հիմնական գաղափարը կոահեցին՝ վերլուծելով 1955 թ. մթնադրուում կատարված փորձնական պայթուցիչ առաջացած նյութերը, որոնց փորձանմուշները բրիտանական մասնագետներն ստացել էին ԱՄՆ-ից:

5. Տեղեկության ձեռքբերում գիտատեխնիկական հետախուզության տեխնիկական միջոցներով: 1969 թ. ԽՍՀՄ-ում սկսվեցին հակահրթիռային պաշտպանության համակարգի Սարի-Շագանի լավերային կայանքի ստեղծման աշխատանքները, որոնց գիտական ղեկավարն էր Նոբելյան մրցանակակիր ակադեմիկոս Ն. Բասովը: Համալիրը ներառում էր նաև բարձր ճշգրտության ԼԷ-1 լավերային տեղորոշիչը: Համալիրը շատ շուտ արձանագրվեց ամերիկյան արբանյակների կողմից, և 1980-ականների կեսերին ամերիկացիներն իրենց տարբեր հրատարակություններում հրապարակում էին Սարի-Շագանի լավերային կայանքի պատկերները՝ արված տիեզերական լուսանկարումների հիման վրա:

Եվս մեկ օրինակ: ԽՍՀՄ-ում փորձարկվում էին «Բոր-4» և «Բոր-5» ռազմատիեզերական համալիրները: Դրանք արձակվում էին Կապուստին Յարից, մի պտույտ էին գործում ուղեծրում և ջրէջք կատարում Ամստրալիայի ափերի մոտ: Ամերիկացիները մանրամասնեցրով լուսանկարեցին այդ թռիչքները: Լուսանկարների հիման վրա ստեղծվեց այդ համալիրների մանրակերտը, որը փորձարկվեց անողիկամիկական խողովակում: Ի դեպ, փորձարկումը ցույց տվեց, որ մանրակերտն ունեյր ավելի լավ բնութագրեր, քան «Շատլը»³: Նշենք, որ այս հոսուղու վերացման համար հակահետախուզությունը պետք է ժամանակին

³ Տևու Գ. Շ. Կոսով. Это нужно нам всем. «Авиация и космонавтика», 1993, № 4.

կազմակերպեր համապատասխան օբյեկտների և վինատեղակների վրա խիստ և աչալուրջ վերահսկողություն՝ հաշվի առնելով դրանց մասին տեղեկությանի ձեռքբերման համար «հակառակորդի» հետախույզության կողմից բոլոր գոյություն ունեցող միջոցների և եղանակների կիրառման հնարավորությունը:

6. Ավար: 50-ականների վերջերում ԽՍՀՄ բերվեցին ամերիկյան «Սայդուիս-դեր» հրթիռի նմուշներ: Գրանցից մեկը կորել էր պորավարժությունների ժամանակ, և այն ծովում բռնել էին խորհրդային ձկնորսները: Մյուսը բերվել էր Չինաստանից: Թայվանի վրա մղված օդային մարտի ժամանակ այն մխրձվել էր ՄիԳ-17 ինքնաթիռի իրանի մեջ, սակայն չէր պայթել: Հնարավորություն ստեղծվեց ծանոթանալու հրթիռի կառուցվածքին և պատճենելու այն:

Հարվարդի համալսարանի պրոֆեսոր Դիկ Ռագլը, որը պատերազմի տարիներին աշխատում էր ութնամյա ռազմավարության բյուրոյում, պատվել է հետախույզության մեթոդաբանությամբ և մշակել է մի համակարգ, որը հնարավորություն էր տալիս շարքից հանված գերմանական ինքնաթիռների, տանկերի և այլ ռազմական տեխնիկայի սերիական համարների հիման վրա եզրակացություններ անելու տվյալ կոնկրետ պահին թշնամու սպառափնության արտադրության վիճակի մասին⁴:

7. Պայմանագրեր ու համաձայնագրեր, որոնք հնարավորություն են տալիս մասնավորապես գրանցելու հեռաչափական պարամետրները միջմայրցամաքային բալիստիկ հրթիռների փորձարկումների ժամանակ և այդ տվյալներով որոշելու դրանց բոլոր բնութագրերը:

8. Պատրաստվածքի ձեռքբերում օրինական հիմքերով: Օրինակ՝ ԱՄՆ-ը Հոլանդիայի միջոցով ԽՍՀՄ-ից գնում էր Մ. Միլի ստեղծած բոլոր տիպի ուղղաթիռների նմուշներ դրանց հետագա ուսումնասիրման և մաթեմատիկական վերլուծման նպատակով:

9. Ծանոթանալու նպատակով կատարվող այցեր: 1960 թ. Մ. Միլը, ժամանելով ԱՄՆ, նախագահ Գ. Էյզենհաուերի թույլտվությամբ այցելեց ուղղաթիռաշինական գործարանները: Հետագայում նա հիշողությամբ ուրվագծեր արեց: Գանրա ընկերներին հնարավորություն տվեց հստակ պատկերացում կազմելու ամերիկյան ուղղաթիռային արտադրության մասին:

10. Ռազմագերիների հարցաքննություն: Հարցաքննողը գնահատում է հարցաքննվողի ապավությունը, անկեղծությունը, այս կամ այն բնագավառում նրա իրազեկության աստիճանը և իրականությանը նրա հաղորդած տեղեկությունների համապատասխանության հավանականությունը: Հարցաքննության ղեկավարը հաշվի է առնում այնպիսի գործոններ, ինչպիսիք են հարցաքննվողի ունակությունները, հարցաքննության վարման պայմանները, ինչպես նաև այլ ռազմագերիների հաղորդած տեղեկությունները: Միայն դրանից հետո է նա տալիս աղբյուրի վստահելիության աստիճանի և հաղորդված տվյալների հավաստիության իր գնահատականը:

Գոյություն ունի տեղեկության ստացման նաև **գաղտնի ուղի:** Գաղտնի մեթոդի դեպքում օգտագործվում են հետախույզության աշխատակիցները և նրանց գործակալական ցանցը, ինչպես նաև պաշտպան տեխնիկական միջոցներ:

1944–1953 թթ. Չեռնոբի կոչեկտիվն ստեղծեց 10X, 14X և 16X թևալոր և 10XH վրագետնյա բազավորման հրթիռները: Գրանք բոլորն ստեղծվեցին գերմանական ՖԱՈՒ-1 հրթիռի հիման վրա, որի փորձանմուշը խորհրդային հետախույզությունը բերել էր Լեհաստանից դեռ մինչև Լոնդոնի հրակոծումը այդ հրթիռներով: Գրա հետևանքով այն աշխատանքը, որը գերմանացիներից խել էր 5 տարի, կատարվեց մեկ տարուց էլ պակաս ժամկետում⁵:

50-ականների սկզբների ԱՄՆ-ը «գողացավ» Ալժիրում աղետի ենթարկ-

⁴ Stu Berner *Рут. Союз рапортует. Подвиг разведчицы. М., 1980, с. 245.*

⁵ Шу А. *Ширококорая. Ракеты над морем. «Техника и оружие», 1996, № 2.*

ված խորհրդային ԻԿ-28 ինքնաթիռի շարժիչը (թնիկները դրոշմահատման փոխարեն աշխարհում առաջին անգամ պատրաստվել էին ճշգրիտ ձուլման եղանակով, որի շնորհիվ հնարավոր էր դարձել արտահոսող գազի ջերմաստիճանը անգլիացիների արդյունքի համեմատ բարձրացնել մի քանի հարյուր աստիճանով):

Հակահետախուզական աշխատանքները պլանավորելիս պետք է անպայման հաշվի առնել այն փաստը, որ թեև գործակալական հետախուզության դեբը ձեռքբերվող տեղեկության ծավալի առումով այնքան էլ մեծ չէ, սակայն այն շարունակում է մնալ այնպիսի տեղեկությունների ստացման միակ աղբյուր, որոնք մատչելի չեն արբանյակների ու էլեկտրոնային վերահսկման միջոցների համար:

Այն իրադրության հարաճուն բարդացումը, որում հարկ է լինում հակահետախուզական աշխատանք կատարելու, պրոբլեմներ է ստեղծում հակահետախուզական ծառայությունների համար: Նման բարդություններ են հարույրում մասնավորապես ստորև նշվող հանգամանքները:

1. Հակվածությունը կանխակալ դատողությունների, ինչը բացասաբար է ազդում ստացվող տեղեկության ճիշտ գնահատման վրա:

2. Ոչ ստանդարտ գործողությունների անհրաժեշտությունը: ԽՍՀՄ-ում հըրթիռային վառելիքի ու միջուկային պինամթերքի համար բարձր էներգետիկ նյութերի արտադրության («Էքստրա-412» նախագիծ) կազմակերպման ընթացքում այդ աշխատանքների գաղտնիացման նպատակով ավանդական միջոցների հետ մեկտեղ կիրառվել են նաև նոր եղանակներ. վուզահեռ կատարվել են քողարկիչ հատուկ հետազոտական աշխատանքներ, հրապարակվել են աշխատություններ, որոնցից հետևում էր, թե իբր ձեռնարկության առաջատար մասնագետների գլխավոր նպատակն է համահարաբերական վերլուծությունը՝ կիրառված քիմիայի նկատմամբ

(ինչը այնքան էլ չէր համապատասխանում իրականությանը): Մինևույն ժամանակ կազմակերպվել էր խիստ հսկողություն արտոնագրերի, արտասահմանյան լաբորատորիաներում կատարվող աշխատանքների, ՈԲՀ ներկայացվող ատենախոսությունների նկատմամբ⁶ (այսինքն՝ կազմակերպվել էր հետախուզության և հակահետախուզության համատեղ գործունեություն):

3. Միջազգային հարաբերությունների այնպիսի սրումից խուսափելու ձգտումը, որը հրահրում է երրորդ կողմը: 1937 թ. մայիսի 6-ին ամերիկյան Լեյկհեստ թոնիչքաղաշտում դիվերսիայի հետևանքով պայթել էր վերջին հսկա դիքիժաբլը՝ «Հինդենբուրգը», որը նացիստական Գերմանիայի պարծանքն էր: Ադելտի պատճառների համատեղ հետաքննությունը վարմանալի բնույթ էր կրում. արվեց ամեն ինչ, որ գործը ծածկադավիդի ենթարկվի, իսկ հրդեհի ծագումը վերագրվեց ստատիկ էլեկտրականության պարպմանը: Դա արվեց, որպեսզի մի այլ պետության համար չստեղծվի միջամտելու և այդ երկու պետությունների միջև հարաբերությունները սրելու հնարավորություն: Ինքնին հասկանալի է, որ դա հակահետախուզությունից պահանջեց լրացույցի ջանքեր. պետք եղավ ոչ այնքան բացահայտել գործի իրական հանգամանքները, որքան վբավել փաստերի խեղաթյուրմամբ և նոր «փաստերի» ստեղծմամբ:

4. Հետևողականության բացակայությունը հակահետախուզական գործողություններում, իրագործվող միջոցառումներում: Ավագ լեյտենանտ Վ. Բելենկոյի դավաճանության հետևանքով 1976 թ. սեպտեմբերի 6-ին, երբ նա վայրէջք կատարեց Հոկայոթ կղզում գտնվող թոնիչքաղաշտում, ամերիկացիների ձեռքն ընկավ ՄիԳ-25 նորագույն խորհրդային բռնող կործանիչը, որը մեծ նշանակություն ուներ երկրի պաշտպանության անպահովման գործում: Մեքենան ուսումնասիրելուց հետո ամերիկացիները

⁶ «АДНА». «Воин России», 1996, № 1.

խոստովանել էին, որ «ինքնադնկասարքը, ինքնուղորդման ինքնաշխատ բանեղակարգը, կառավարման վրագետկյա համակարգերի հետ փոխադեպությունը՝ մի խոսքով ողջ տրամաբանությունը գրագետ է»⁷:

Միայն 1982 թ. հաջողվեց լիովին փոխել ինքնաթիռի լցունք: Նման պայմաններում հակահետախուզությանը հարկ էր ճիշտ եզրակացություններ անել և ավելի խիստ միջոցներ ձեռնարկել ինքնաթիռի հետ կապված գաղտնիքի պահպանման ուղղությամբ: Սակայն 1980-ականների սկզբներից աշխարհում բըռնկվող պինված հակամարտությունները, և առաջին հերթին արաբախորպեական բախումները, հաստատում էին խորհրդային ռազմական ինքնաթիռների աճող խոցելիությունը ամերիկյան արտադրության հրթիռների համար: Սկզբում կորուստները բացատրվում էին արտասահմանյան օդաչուների անբավարար պատրաստվածությամբ, սակայն զոհվում էին նաև խորհրդային օդաչուները, ընդ որում ոչ միայն կրիտիկական իրավիճակներում: Եվ այդ ժամանակ նոր սկսեցին մտածել՝ ի՞նչ է սա. պատահականություն, անխուսափելի կորուստներ, թե՞ դավաճանության հետևանք:

Ընտով առեղծվածային հետքը ի հայտ եկավ ամերիկյան ռազմագիտական հանդեսներում հրապարակումների ուսումնասիրման ժամանակ՝ ԽՍՀՄ-ում գործում է արտասահմանյան գործակալ, որը ծանոթ է կարևոր պաշտպանական գաղտնիքների: Ամբողջ յոթ տարի մարտական ինքնաթիռների կողային ՌՏԻ-ների ու սպառապիևության կառավարման համակարգերի մշակմամբ զբաղվող «Ֆապտորոն» ԳԱՄ-ի հիմնական ձեռնարկության՝ ռադիոչինության ԳՀԻ-ի առաջատար կոնստրուկտոր Ա. Տոկլաչովը կենտրոնական հետախուզական վարչությանն էր հաղորդում մեծ ծավալով գաղտնի նյութեր, որոնցում, մասնավորապես, տեղեկություններ էին պարու-

նակվում ՄիԳ-29 ինքնաթիռի կառավարման համակարգերի, նրա տարբերակ ՄիԳ-29ՍԼ-ի սպառապիևության կառավարման համակարգի պետական թըռիչքային փորձարկումների մասին, բացահայտվում էր կործանիչի կառավարման համակարգային տրամաբանությունը, խանգարակաշտպանության տրամաբանությունը: Նմանատիպ տեղեկություն էր նա հայտնել նաև ՄիԳ-31-ի վերաբերյալ: Հենց Տոկլաչովի դավաճանության պատճառով էր, որ հնարավոր դարձավ Մ. Ռուստի «վայրէջքը» Սոսկվայի կենտրոնում՝ Կարմիր հրապարակում: Եվ այս ամենը հակահետախուզության կողմից ժամանակին չձեռնարկված միջոցների, այսինքն՝ գործողություններում ցուցաբերված անհետևողականության արդյունք էր:

5. Տեխնիկայի ու տեխնոլոգիայի տրամադրումը «բարեկամներին»: 1943 թ. ԽՍՀՄ-ում պրոֆեսոր Ա. Բակաևի ղեկավարությամբ հայտնագործվեց հրթիռային շարժիչների համար հատուկ կառուցվածքի փողրակափոխադրիչային մամլիչներով պայթյազլանիկների ձևավորման եղանակը: Երկար ժամանակ այս տեխնոլոգիան արտասահմանյան հատուկ ծառայությունների սնեռուն ուշադրության և խորհրդային հակահետախուզության աշարուրջ վերահսկման օբյեկտ էր, սակայն 50-ականների վերջում այն համարյա թե անվճար «տարածվեց» աշխարհով մեկ՝ սոցիալիստական ճամբարի «բարեկամների» միջոցով⁸:

6. Կայացված որոշումների հետևանքների, միտումների գնահատման և փորձագիտական կանխագուշակման անհրաժեշտությունը: Որոշումների կայացումը պահանջում է բավականաչափ հանգամանալից վերլուծություն հետևյալ հաջորդականությամբ: Արդյոք, ունե՞նք մենք անհրաժեշտ քանակությամբ տեղեկություն ու ժամանակ որոշում ընդունելու համար, թե՞ պետք է հավաքել լրացուցիչ տեղեկություններ: Արդյոք, բավականա-

⁷ Տես *Л. Берне, Е. Павлов. Правда о МиГ-25. «Крылья Родины», 1995, № 5.*

⁸ Տես *В. Митрохин. Насколько сух порох в пороховницах? «Армейский сборник», 1996, № 6.*

չափ վատահեղի՝ է եղած տեղեկությունը: Ի՞նչ կշահենք և ի՞նչ կկորցնենք, ի՞նչ նոր պրոբլեմներ ու խնդիրներ առաջ կգան, ի՞նչ իրավիճակներ կարող են ստեղծվել, ի՞նչ կողմնակի ներգործություն կարելի է սպասել, կծագի՞, արդյոք, նոր որոշումների ընդունման անհրաժեշտություն: Սա ընդհանուր առմամբ ճիշտ է ոչ միայն հավանատախուսական միջոցառումներ պլանավորողների համար, այլ նաև բոլոր նրանց, ովքեր ընդունում են կարևոր որոշումներ:

Որպես պետական գործիչների անձեռնահատության վառ օրինակ բերենք հետևյալ փաստը: 1987 թ. դեկտեմբերին նախագահներ Գորբաչովը և Ռեյգանը ստորագրեցին միջին և փոքր հեռահարության հրթիռների մասին պայմանագիր: Համաձայն դրա ԽՍՀՄ-ը պետք է ոչնչացնի ուղիղաճակատային «Տեմպ-Ս» (ՕՄՀ-22) և բանակային «Օկա» (ՕՄՀ-23) հրթիռային համալիրները: Ընդամենը ոչնչացման ենթակա էին «Տեմպ-Ս» համալիրների 726 հրթիռ ու 131 արձակման կայանք (ԱԿ) և «Օկա» համալիրների 200 հրթիռ ու 102 ԱԿ: Համաձայն պայմանագրի 3-րդ հոդվածի 6-րդ կետի՝ «փոքր հեռահարության հրթիռ» տերմինը նշանակում է այնպիսի բախտակ կամ թևավոր հրթիռ, որի թռիչքի հեռավորությունը հավասար է կամ մեծ է 500 կմ-ից, բայց չի գերազանցում 1000 կմ-ը⁹: Նշենք, որ «Օկա» համալիրի նորագույն հրթիռները, որոնց առավելագույն հեռագնացությունը 400 կմ էր, ոչ մի կերպ ենթակա չէին այդ պայմանագրով նախատեսվող ոչնչացման:

Իսկ ի՞նչ ոչնչացրին ամերիկացիները «փոքր հեռահարության հրթիռներից»: Փաստորեն՝ ոչինչ: Եթե, իհարկե, հաշվի չառնենք 169 հատ «Փերշինգ-1Ա» հրթիռները (հեռահարությունը մինչև 740 կմ), որոնք հանված էին սպառազինությունից և պահվում էին Կոլորադո նահանգում գտնվող պահեստում: Այնտեղ էին պահվում նաև դրանց ԱԿ-երը՝

թվով ... մեկ հատ: Միաժամանակ ամերիկացիները խոստացան ոչնչացնել նաև նոր՝ «Փերշինգ-1Բ» հրթիռները և որպես իրենց խոսքի տեր մարդիկ գծագրատախտակներից պոկեցին և համակարգիչների հիշողությունից ջնջեցին այդ հրթիռների գծագրերը, քանի որ սույն հրթիռները երբեք էլ չեն եղել մետաղով մարմնավորված:

Տասը տարի առաջ ամերիկյան հրատարակություններից մեկում այն միտքըն էր արձարծված, որ «Օկա» համալիրների ոչնչացումը ԱՄՆ-ի համար կտնտեսի մոտ 100 մլրդ. դոլլար¹⁰ (բանն այն է, որ «Օկայի» անդրովկիանոսյան նմանակը այդպես էլ կյանք չստացավ): Մոտավորապես այդպիսի գին մուծեցին Մ. Գորբաչովը և Է. Շևարդնաձեն՝ ստորագրելով միջին հեռավորությունների հրթիռների ոչնչացման վերաբերյալ պայմանագիրը: Սա միանգամայն անսպասելի էր ինչպես «Օկան» ստեղծողների համար (ի դեպ, դրա գլխավոր կոնստրուկտորի առաջին տեղակալը մեր հայրենակից Անդրանիկ Տեր-Ստեփանյանն էր), այնպես էլ Գլխավոր շտաբի փորձագետների, պաշտպանական արդյունաբերության նախարարության և նույնիսկ ՊԱԿ-ի համար: Նրանց գրավոր բողոքը ուշացած էր և ապարդյուն: Եվ բանը հրթիռների վրա ծախսված հսկայական մտավոր ձիգերն ու գումարները չեն միայն: Հարյի բուն էությունն այն է, որ ոչ ոք երբեք չի հրաժարվում հանուն իր մեծ քաղաքական ու տնտեսական շահերի ուժի կիրառումից կամ դրա սպառնալիքից: Սակայն խորհրդային ղեկավարներն արեցին դա առանց հարյը քննարկելու իրավել մարմինների ու ծառայությունների հետ:

7. Տեղեկության չպահանջվածությունը: Ինչպես գրել է ԽՍՀՄ ՊԱԿ-ի նախագահ Վ. Կրյուչկովը, «ոչ պաշտոնական հետախուզության ջանքերով մենք դեռևս Չեռնոբիլի աղետից մի քանի տարի առաջ եզակի հնարավորություն

⁹ Shu A. *Ширококор. Американские оперативно-тактические ракеты. «Авиация и космонавтика», 1996, вып. 20.*

¹⁰ Shu B. Петров. Создатель непревзойденного оружия. «Независимое военное обозрение», 24 сентября 1996 г.

ստացանք ծանոթանալու ատոմակայանների նախագծման, կառուցման ու շահագործման վերաբերյալ արտասահմանյան նյութերի: Հաջողվեց դուրս հանել նշված պրոբլեմին վերաբերող մի քանի ճամպուղի նյութեր: Հատուկ հետաքրքրություն էր ներկայացնում ատոմակայանների անվտանգության ապահովմանը վերաբերող տեղեկությունը¹¹: Նման տեղեկություն էր ստացվել նաև հակահետախուզությունից:

Խորհրդային մասնագետները բարձր գնահատեցին ստացված տեղեկությունը: Սակայն կիրառելի այն հրաժարվեցին՝ անվտանգ կայանները 15 %-ով թանկ են «վտանգավոր» ատոմակայաններից: Իսկ թե որքան կարժեհնա աղետը, ու՜մ էր հետաքրքրում: Ուստի խիստ բարդացավ հակահետախուզական ծառայությունների կողմից նման օբյեկտների անվտանգության պաշտպանության ապահովման խնդիրը:

Միանգամայն պարզ է, որ տվյալ դեպքում պրոբլեմն այն չէր, որ տեղեկություններ արվեցին այդ տեղեկությունից հիման վրա, ինչպես այն տնօրինեցին:

8. Տեղեկության աղբյուրների հետ ըստ իր դիրքի անմիջական կապ չունեցող տեղեկարկուից ստացվող ուշագրավ բազմաբնույթ տեղեկությունների առատությունը: Դա սովորաբար հարուցում է կասկածներ և ենթադրություններ հնարավոր ապատեղեկատվության մասին: 1916 թ. սեպտեմբերի 15-ին Սոմ գետի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում առաջին անգամ կիրառվեցին տանկեր՝ 49 հատ: Գերմանական հետախուզությունը հրամանատարությանը տեղյակ էր պահել նախատեսված գրոհի մասին. դրա պլանը մանրամասնորեն հայտնել էր գերի ընկած մի ֆրանսիացի սպա: Սակայն նա իր խիստ հանգամանալից պատասխաններով կասկածներ հարուցեց. գերմանական հետախուզությունը ենթադրում էր, որ կրտսեր սպան իր դիրքով չի կարող ունենալ այդքան սպառնիչ

տվյալներ, և նա ապատեղեկարկու խաբեքա համարվեց¹²:

Իրավիճակի օբյեկտիվ գնահատման համար անհրաժեշտ է անմիջականորեն դուրս գալ սկզբնաղբյուրի վրա, գնահատել տեղեկության մատչելիությունը և կապմել տվյալների բանկ բարձր որակավորում ունեցող բոլոր օժտված մասնագետների, նրանց աշխարհայացքի, աշխատանքների ուղղության, շրջումների, շրջապատի մասին, ինչպես նաև մշակել գիտատեխնիկական կանխատեսման նյութերի վերլուծություն:

9. Տեխնոլոգիական առումը: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ընթացքում ամերիկացիներն ավելի շատ ինքնաթիռ կորցրեցին վատ չափաբանության պատճառով, քան մարտական գործողությունների հետևանքով: Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ հակահետախուզությունը մեծ ջանքեր գործադրեց «վնասարարին» բացահայտելու ուղղությամբ: Սակայն հետագայում պարզվեց հետևյալը: Ամերիկացիներն իրենց ինքնաթիռները հավաքում էին նաև Ավստրալիայում՝ ԱՄՆ-ից բերված մասերից, սակայն որոշ մանրակներ արտադրվում էին հենց տեղում: Ավստրալիացիները, մասնավորապես, պատրաստում էին պնդօղակներ, որոնք ձգում էին բենզատար խողովակը: Ավստրալիական մատնաչափը աննշան չափով տարբերվում է անգլիական ու ամերիկյան դասական մատնաչափից: Թռիչքի ժամանակ բենզատար խողովակից սկզբում էր վառելիք ծորալ, ինչի հետևանքով ինքնաթիռը հրդեհվում էր: Եվ այս պատճառը երկար ժամանակ չէին կարողանում հայտնաբերել:

10. Ցավալի վրիպումները, որոնք պարզապես հնարավոր չէ կանխատեսել: Ինչպես հետախուզական, այնպես էլ հակահետախուզական գործունեության ընթացքում անհրաժեշտ է մշտապես ուշադրություն դարձնել հակառակորդի հաջողություններին և տարբեր «անակունկալներին»: Դրանք կարող են տեղե-

¹¹ В. Крючков. Личное дело, книга 1. М., 1996, с. 196.

¹² Шу П. Бахар. Земные броненосцы. «Независимое военное обозрение», 13 мая 1996 г.

կույթի սորակորստի հատկանիշ լինել: Հաճախ լրիվ իրազեկությունը սին պատրանք է: Պետք է հույժ ուշադիր հետևել բոլոր հաստատող հաղորդումներին ու տվյալներին: Գոյություն ունի աղբյուրների մեծ բազմազանություն, և դրանք օգտակար ու անհրաժեշտ են այլ տեղեկությունների մշտական ստուգման ու ճշտման համար:

Պետք է միշտ հիշել, որ վստահելի, բավականաչափ լրիվ ու հավաստի տեղեկությունը ստացվում է միայն տվյալ առարկային վերաբերող բոլոր տեղեկությունների օբյեկտիվ վերլուծությամբ: Բացառված չէ, որ արժեքավոր տեղեկություն ստացվի վատ համբավ վայելող աղբյուրից և հակառակը՝ տեղեկության լավ աղբյուրը սխալ տեղեկություններ հաղորդի:

Նշենք, որ հակահետախուզության գործունեության մի անհրաժեշտ տարր է տեղեկության աղբյուրների պարբերական ստուգումը հավաստիության տեսակետից: Մինևույն ժամանակ պետք է նշել, որ գիտատեխնիկական հակահետախուզության աշխատանքի սկզբ-

բունքներն ու մեթոդները, այդ թվում իրագործվող գործակալաօպերատիվ միջոցառումների ուղղվածությունը, ուղիղ կախման մեջ են երկիր մուտք գործող (երկրից հեռացող) անձանց թվի և գաղտնակիրների թվի հարաբերությունից:

Սակայն, ինչպես հայտնի է, և՛ հետախուզության, և՛ հակահետախուզության գործունեության մեջ մանրուքներ չկան, քանի որ հաճախ հենց դրանք են հանգեցնում անբարենպաստ արդյունքների, իսկ երբեմն նույնիսկ՝ ցավալի ձախողումների:

Կատարված համառոտ վերլուծությունը վկայում է, որ արդի ժամանակաշրջանում սպառազինության, ռազմական տեխնիկայի և վիճամթերքի բարձր արդյունավետություն ունեցող նմուշների, համակարգերի ու համալիրների մշակումն ու ստեղծումը հնարավոր են միմիայն միասնական դիրքերից գիտահետազոտական և արտադրական կազմակերպությունների, գիտատեխնիկական հետախուզության և հակահետախուզության ջանքերի լրիվ միավորման պայմանով:

КОНТРАРАЗВЕДКА

НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКАЯ КОНТРАРАЗВЕДКА И ДЕЗИНФОРМАЦИЯ

*А. Е. САРКИСЯН, подполковник, доктор технических наук,
академик Российской академии военных наук*

РЕЗЮМЕ

Главными задачами научно-технической контрразведки являются противодействие научно-техническим разведкам других стран, защита военных разработок, научно-технических и производственных секретов, секретносителей и т. д. Из данного определения следует, что для правильной организации деятельности контрразведки необходимо хорошо знать принципы и способы деятельности научно-технической разведки, применяемые ею методы и средства.

Возможные каналы утечки (источники) научно-технической информации подразделяются на легальные и скрытые.

Легальными источниками могут стать: научная, научно-техническая и техническая документация; служебная документация; иностранные специалисты и их отъезд на родину; этап испытаний военной техники, вооружения и боеприпасов; технические средства научно-технической разведки;

трофеи; договоры и соглашения, по которым можно, в частности, регистрировать телеметрические параметры при испытаниях МБР и по ним определять их полные характеристики; приобретение изделий на законных основаниях; визиты с целью ознакомления; допросы военнопленных.

Нелегальными источниками являются: сотрудники разведки и их агентурная сеть; различные технические средства.

Сложности в деятельности органов научно-технической контрразведки могут возникнуть по следующим причинам: приверженность предвзятым суждениям; необходимость нестандартных действий; стремление избежать международных осложнений, провоцируемых третьей стороной; отсутствие последовательности в осуществлении контрразведывательных мероприятий; передача техники и технологий «друзьям»; обилие примечательной разнообразной информации, поступающей от информанта, по своему служебному положению не имеющего непосредственного отношения к источникам информации; технологические аспекты и т. д.

При осуществлении мероприятий по «прикрытию» проводимых работ особая роль отводится «утолению информационного голода» соответствующих разведок (процесс активной дезинформации) через организации и учебных-«подставок», а также «завалу» — насыщению информацией, когда объемом поступающих материалов превосходит возможности их обработки. Типичным примером психологической операции подобного рода является «метод серой пропаганды», когда информация (по сути — дезинформация) доводится до адресата через подставное лицо.

Нельзя забывать, что надежная, достаточно полная и достоверная информация может быть получена только при объективном анализе всей информации, относящейся к данному предмету. Следует отметить, что необходимым элементом деятельности контрразведки является систематическая проверка источников информации на достоверность.

В настоящее время разработка и создание эффективных образцов, систем и комплексов военной техники, вооружения и боеприпасов возможны лишь при условии полного объединения усилий научно-технических и производственных организаций, научно-технической разведки и контрразведки.

COUNTER-INTELLIGENCE

SCIENTIFIC AND TECHNICAL COUNTER-INTELLIGENCE AND MISINFORMATION

*A. E. SARGISYAN, Lieutenant-Colonel, Doctor of Technical Sciences,
Academician of Russian Military Sciences Academy*

SUMMARY

Main problems of technical counter-intelligence are counteraction to scientific and technical investigations of other countries, protection of military development, technological and industrial secrets, secret-holders, etc. From the given definition follows, that for correct organization of countere-intelligence activity it is necessary well to know principles and ways of activity of scientific and technical investigation methods and means.

Possible channels of outflow of scientific and technical information are subdivided on legal and implicit.

Legal sources can be: scientific, technical and engineering specifications; the service of documentation; foreign experts and their departure home; a stage of tests of military engineering, arms and ammunitions; means of technological investigation; trophies; contracts and agreements on which it is possible, in particular, to register telemetering parameters at tests ICBM and on them to define their complete characteristics; purchase of products on lawful bases; visits with the purpose of acquaintance; interrogation of military prisoners.

Illegal sources are: the employees of investigation and various means of their secret-service network.

The complexities in activity of technical counter-intelligence bodies can arise for the following reasons: adherence to prejudiced judgements, necessity of non-standard actions, aspiration to avoid international complications, provoked by the third party, absence of a sequence in realization of counter-intelligence measures, transfer of engineering and technologies to «friends», abundance of remarkable diverse information getting from an informant, having no direct relation to sources of the information on his service rule, technological aspects and so on.

At realization of measures under cover of conducted works, special role is allocated to satisfaction of «information famine» of appropriate investigations (process of active misinformation) through organizations and «false-scientists», and also heap of rich information, when volume of acting materials surpasses opportunities of their processing. A typical example of psychological operation of a similar sort is the method of «grey propagation», when the information (as a matter of fact - misinformation) is possible up to the addressee through a dummy.

It is impossible to overlook that the reliable, rather complete and authentic information can be received only at the objective analysis of information, relating to the given subject. It is necessary to note, that a necessary element of counter-intelligence activity is systematic check of sources of the information on reliability.

At the moment the development and creation of effective patterns, systems and complexes of military engineering, arms and ammunition are possible only under condition of complete association of efforts of scientific-technical and industrial organizations, technological investigation and counter-intelligence.

ՌԱԶՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՄԱՐԻ ԲԱՌԱՐԱՆ

Վ. Խ. ԲԱՂԳԱՍԱՐՅԱՆ, փիլիսոփայական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
«Հայկական բանակ» հանդեսի հայերեն տեքստի խմբագիր

ՀԱՅ - ՌՈՒՍԵՐԵՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

ազրեսիայի ուժային պալում—силовое сдерживание агрессии

ազգային հայրենասիրություն*—национальный патриотизм

ազգասիրություն—любовь к нации, патриотизм

աշխատանքի գաղտնիացում—засекречивание работы

աշխարհ—мир

—սնբենո աշխարհ—бесполюсный мир

—աշխարհաքաղաքականորեն կայուն աշխարհ—геополитически стабильный мир

—բազմաբևեռ աշխարհ—многополюсный мир

—երկբևեռ աշխարհ—двухполюсный мир

—կապակցված աշխարհ—связанный мир

—միաբևեռ աշխարհ—однополюсный мир

աշխարհագրական—географический

—աշխարհագրական միջավայր—географическая среда

—աշխարհագրական պարամետր—географический параметр

աշխարհաքաղաքագիտություն—геополитик

աշխարհաքաղաքագիտական—геополитический

—աշխարհաքաղաքագիտական վերլուծություն—геополитический анализ

աշխարհաքաղաքագիտություն—геополитика

աշխարհաքաղաքական—геополитический

—աշխարհաքաղաքական բևեռ—геополитический полюс

—աշխարհաքաղաքական գործոն—геополитический фактор

—աշխարհաքաղաքական կայունություն—геополитическая стабильность

—աշխարհաքաղաքական մեխանիզմ—геополитический механизм

աշխարհաքաղաքականություն—геополитика

առաջընթացիկ—лидер

ավտովարժաաքր—автотренажер

արտագնադրություն—экстравертичность

բանակ—армия

—բանակի ապագաակարգայնություն—внеклассовость армии

—բանակի ապակուսակցականություն—внепартийность армии

—բանակի կորացում—усиление армии

բռնակցում—аннексия

գաղտնակիր—секретоносите́ль

գյուտի ապագաղտնիացում—рассекречивание изобретения

գործունեություն շարժառիթ—мотив деятельности

երկընթացային համակարգ—двухпроцессорная система

զինքի ազգրավում—конфискация оружия

զորույթ—могущество, сила

ընդդիմամարտություն—противоборство

—տեղեկության ընդդիմամարտություն—информационное противоборство

ընտրություն—выбор, отбор

—համամասնական ընտրություն—пропорциональные выборы

—մեծամասնական ընտրություն—мажоритарные выборы

—վարորդական կազմի ընտրություն—отбор водительского состава

ժամանակային բնութագրերի չափման սարք—прибор для измерения временных характеристик

ինքնաթիռի արագարձրացում—скоро-

* Սև տառաձևակով շարված տերմինների վերաբերյալ բառարաններից հետո արվում են պարզաբանումներ:

подъемность самолета
 ինքնաղնկափարք—автопилот
 լավագույն—оптимальный, наилучший
 լավարկում—оптимизация
 —լավարկման տեսության մեթոդ—метод теории оптимизации
 —լավարկման տեսություն—теория оптимизации
 խանգարափաշտպանվածություն—помехозащищенность
 խորհրդարանական խմբակցություն—парламентская фракция
 կարծրատիպային հմտություն—стереотипный навык
 հավաքման ժամանակի ցուցանշում—индикация времени реакции
 հակահետախուզական—контрразведывательный
 —հակահետախուզական գործունեություն—контрразведывательная деятельность
 —հակահետախուզական ծառայություն—контрразведывательная служба
 հակահետախուզություն—контрразведка
 —գիտատեսական հակահետախուզություն—научно-техническая контрразведка
 հակամարտություն—конфликт
 հայ դաշտ—армянский вопрос
 հայ-վրացական զինարարություն—армяно-грузинское вооруженное столкновение
 հայրենասիրություն—патриотизм
 հաշվեկշիռ—баланс
 —շահերի հաշվեկշիռ—баланс интересов
 —ուժերի հաշվեկշիռ—баланс сил
 հոգևոր պատվար—духовная твердыня
 հրթիռ—ракета
 —հրթիռի հեռավախություն—дальность полета ракеты
 —հրթիռի հեռահարություն—дальность действия ракеты
 —վրագետնայա բազավորման հրթիռ—ракета наземного базирования
 հուշագիր—меморандум
 մարտական գործողությունների մտքեմուլացիան մոդելավորում—математическое моделирование боевых действий
 մեթոդ—метод
 —դիտորդի կողմից բաշխյի գնահատման մեթոդ—метод балльной оценки наблюдателем
 —կամայական դիտարկման մեթոդ—ме-

тод произвольного наблюдения
 —նմանակման մեթոդ—метод имитации
 —ուղղորդված դիտարկման մեթոդ—метод направленного наблюдения
 —ուղղորդված ինքնակերպումների մեթոդ—метод направленного самоанализа
 ներգրություն—интравертированность
 շարժապոկման զգայություն—кинестезическое ощущение
 շարժումային գործողություն—двигательное действие
 փարտապան—изменивший долг
 փոխության առճակատումային անվտանգություն—конфронтационная безопасность государства
 ջրէջք—приводнение
 ռազմական փոխադրություն—военная экспансия
 ռեֆլեքսային կառավարում—рефлексивное управление
 վայրէջքային բեռնվածություն—посадочная нагрузка
 վարորդի ճանաչարհային վարք—дорожное поведение водителя
 վերագրային տեղեկատվական համակարգ—наднациональная информационная система
 տեղեկություն—информация
 —տեղեկության չպահանջվածություն—невостребованность информации
 —տեղեկության ստրակորուստ—утечка информации
 —տեղեկության վրակիտ—завал информацией
 տեսություն—теория
 —գծային ծրագրավորման տեսություն—теория линейного программирования
 —պանգվածային սպասարկման տեսություն—теория массового обслуживания
 —n-րդ գծային ծրագրավորման տեսություն—теория нелинейного программирования
 —ստոխաստիկական ծրագրավորման տեսություն—теория стохастического программирования
 ցեղակրոն—принадлежащий к этноверу
 —ցեղակրոն երիտասարդական կազմակերպություն—молодежная организация этноверы
 —ցեղակրոն ուխտ—1. орден этноверы, 2. обет этноверы
 —ցեղակրոն ուսմունք—учение об этновере

ցնդակրոնություն—этновера
 փորձագետ—эксперт
 փորձարկչություն—экспертиза
 քաղաքագետ—1. политик, 2. политолог
 քաղաքական—политический
 քաղաքականություն—политика
 —տիկվերական քաղաքականություն—
 космическая политика

—փոխադարձ անվտանգության քաղաքա-
 կանություն—политика взаимной бе-
 зопасности
 —փոխադարձ աջակցության քաղաքակա-
 նություն—политика взаимной под-
 держки
 օպտիմալ—տես լավագույն
 օպտիմալացում—տես լավարկում

ՀԱՅ-ԱՆԳԼԵՐԵՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

ագրեսիայի ուժային զսպում—to deter ag-
 gression by force
 ազգային հայրենասիրություն—national
 patriotism
 ազգասիրություն—love to one's nation,
 patriotism
 աշխատանքի գաղտնիացում—restriction
 of work
 աշխարհ—world
 —անբևեռ աշխարհ—non-polar world
 —աշխարհաքաղաքականորեն կայուն աշ-
 արհ—geopolitical stable world
 —բազմաբևեռ աշխարհ—multipolar world
 —երկբևեռ աշխարհ—bipolar world
 —կապակցված աշխարհ—connected world
 —միաբևեռ աշխարհ—monopolar world
 աշխարհագրական—geographical
 —աշխարհագրական միջավայր—geographi-
 cal environment
 —աշխարհագրական պարամետր—geo-
 graphical parameter
 աշխարհաքաղաքագետ—geopolitician
 աշխարհաքաղաքագիտական—geopoliti-
 cal
 —աշխարհաքաղաքագիտական վերլուծու-
 թյուն—geopolitical analysis
 աշխարհաքաղաքագիտություն—geopoli-
 tics
 աշխարհաքաղաքական—geopolitical
 —աշխարհաքաղաքական բևեռ—geopoliti-
 cal pole
 —աշխարհաքաղաքական գործոն—geopo-
 litical factor
 —աշխարհաքաղաքական կայունություն—
 geopolitical stability
 —աշխարհաքաղաքական մեխանիզմ—
 geopolitical mechanism
 աշխարհաքաղաքականություն—geopolicy
 առաջնություն—leader
 ավտոմարժուտարք—auto-simulator
 արտաբերություն—extravertiveness

բանակ—army
 —բանակի ապադասակարգայնություն—
 non-class of army
 —բանակի ապակուսակցականություն—
 non-partisanship of army
 —բանակի կորացում—reinforcement of
 army
 բռնակցում—annexation
 գաղտնակիր—secret-bearer
 գյուտի ապագադոնիացում—disrestric-
 tion of invention
 գործունեության շարժառիթ—motive of
 activity
 երկրնաշարժի համակարգ—bi-processo-
 ral system
 զենքի առգրավում—confiscation of weapon
 կրույթ—power, strength
 ընդդիմամարտություն—counter-fight
 —տեղեկության ընդդիմամարտություն—
 information counter-fight
 ընտրություն—1. election, 2. selection
 —համամասնական ընտրություն—propor-
 tional election
 —մեծամասնական ընտրություն—majori-
 ty election
 —վարորդական կազմի ընտրություն—se-
 lection of drivers' staff .
 ժամանակային բնութագրերի չափման
 սարք—device for temporal characteris-
 tics measurement
 ինքնաթիռի արագաբարձրացում—climb
 rate of aircraft
 ինքնառնկասարք—autopilot
 լավագույն—optimal, the best
 լավարկում—optimization
 —լավարկման տեսության մեթոդ—opti-
 mization theory method
 —լավարկման տեսություն—optimization
 theory
 խանգարողաբանական միջոցներ—elec-
 tronic anticounter measures

- խորհրդարանական խմբակցություն—parliamentary fraction
 կարծրատիպային հմտություն—stereotype skill
 հակազդման ժամանակի ցուցանշում—indication of reaction time
 հակահետախուզական—counter-intelligence
 —հակահետախուզական գործունեություն—counter-intelligence activity
 —հակահետախուզական ծառայություն—counter-intelligence service
 հակահետախուզություն—counter-intelligence
 —գիտատեխնիկական հակահետախուզություն—science and research espionage
 հակամարտություն—conflict
 հայ դատ—Armenian question
 հայ-վրացական վիճաբախում—Armenian-Georgian armed collision
 հայրենասիրություն—patriotism
 հաշվեկշիռ—balance
 —շահերի հաշվեկշիռ—balance of interests
 —ուժերի հաշվեկշիռ—balance of power
 հոգևոր պստավար—spiritual bastion
 հրթիռ—rocket, missile
 —հրթիռի հեռագնացություն—rocket flight range
 —հրթիռի հեռահարություն—rocket distance action
 —վրագետնյա բազավորման հրթիռ—land base missile
 հուշագիր—memorandum
 մարտական գործողությունների մաթեմատիկական մոդելավորում—mathematical modeling of combat operation
 մեթոդ—method
 —դիտորդի կոմպիյ բալային գնահատման մեթոդ—method of numerical score by an observer
 —կամայական դիտարկման մեթոդ—method of arbitrary observation
 —նմանակման մեթոդ—imitation method
 —ուղղորդված դիտարկման մեթոդ—directed observation method
 —ուղղորդված ինքնավերլուծության մեթոդ—method of directed introspection
 ներգյուղություն—intravertiveness
 շարժազդումային զգայություն—kinesthetic sensation
 շարժումային գործողություն—motive action
 պարտավանց—duty-breaker
 պետության առճակատումային անվտանգություն—state confrontational security
 ջրէջք—alighting on water, landing on water
 ռավմական զավթողագործություն—military expansion
 ռեֆլեքսային կառավարում—reflexive direction
 վայրէջքային բեռնվածություն—landing load
 վարորդի ճանապարհային վարք—driver's traffic behaviour
 վերազգային տեղեկատվական համակարգ—supernational information system
 տեղեկույթ—information
 —տեղեկույթի չպահանջվածություն—unclaimity of information
 —տեղեկույթի սորակորուստ—leakage of information
 —տեղեկույթի վրակիտ—information heap
 տեսություն—theory
 —գծային ծրագրավորման տեսություն—linear programming theory
 —պանզվածային սպասարկման տեսություն—mass service theory
 —ոչ գծային ծրագրավորման տեսություն—non-linear programming theory
 —ստոխաստիկական ծրագրավորման տեսություն—stochastic programming theory
 ցեղակրոն—ethno-religion
 —ցեղակրոն երիտասարդական կազմակերպություն—youth ethno-religion organization
 —ցեղակրոն ուխտ—1. ethno-religion order, 2. ethno-religion pledge
 —ցեղակրոն ուսմունք—ethno-religion doctrine
 ցեղակրոնություն—ethno-religion
 փորձագետ—expert
 փորձաքննություն—expert examination
 քաղաքագետ—politician
 քաղաքական—political
 քաղաքականություն—policy
 —տիեզերական քաղաքականություն—space policy
 —փոխադարձ անվտանգության քաղաքականություն—mutual security policy
 —փոխադարձ աջակցության քաղաքականություն—mutual support policy
 օպտիմալ—տես լավագույն
 օպտիմալացում—տես լավարկում

РУССКО - АРМЯНСКИЙ СЛОВАРЬ

автопилот—ինքնաղնկաառք
 автотренажер—ավտոմարտաառք
 аннексия—բռնակցում
 армия—բանակ
 —внеклассовость армии—բանակի ապա-
 դասակարգայնություն
 —внепартийность армии—բանակի ա-
 պակուսակցականություն
 —усиление армии—բանակի կորպուսում
 армяно-грузинское вооруженное столк-
 новение—հայ-վրացական զինարարում
 армянский вопрос—հայ դատ, հայկական
 հարց
 баланс—հաշվեկշիռ
 —баланс интересов—շահերի հաշվեկշիռ
 —баланс сил—ուժերի հաշվեկշիռ
 военная экспансия—նախնական զավթո-
 դագործություն
 выбор—ընտրություն
 —мажоритарные выборы—մեծամաս-
 նական ընտրություն
 —пропорциональные выборы—համա-
 մասնական ընտրություն
 географический—աշխարհագրական
 —географическая среда—աշխարհագր-
 ական միջավայր
 —географический параметр—աշխար-
 հագրական պարամետր
 геополитик—աշխարհաքաղաքագետ
 геополитика—1. աշխարհաքաղաքագիտու-
 թյուն, 2. աշխարհաքաղաքականություն
 геополитический—1. աշխարհաքաղաքա-
 գիտական, 2. աշխարհաքաղաքական
 —геополитическая стабильность—աշ-
 արհարաքաղաքական կայունություն
 —геополитический анализ—աշխարհա-
 քաղաքագիտական վերլուծություն
 —геополитический механизм—աշխար-
 հաքաղաքական մեխանիզմ
 —геополитический полюс—աշխարհա-
 քաղաքական բևեռ
 —геополитический фактор—աշխարհա-
 քաղաքական գործոն
 двигательное действие—շարժումային
 գործողություն
 двухпроцессорная система—երկրնթա-
 շային համակարգ
 дорожное поведение водителя—վարոր-
 դի ճանապարհային վարք
 Духовная твердыня—հոգևոր պատվար
 засекречивание работы—աշխատանքի
 գաղտնիացում

индикация времени реакции—հակազդ-
 ման ժամանակի ցուցանշում
 интравертивность—ներգյուղություն
 информация—տեղեկություն
 —завал информацией—տեղեկությի վը-
 րակիս
 —невысокая потребность информации—
 տեղեկությի չպահանջվածություն
 —утечка информации—տեղեկությի սը-
 րակորուստ
 кинестезическое ощущение—շարժա-
 դումային զգայություն
 контрразведка—հակահետախուզություն
 —научно-техническая контрразвед-
 ка—գիտատեսչական հակահետա-
 խուզություն
 контрразведывательный—հակահետա-
 խուզական
 —контрразведывательная деятельность—
 հակահետախուզական գործունեություն
 —контрразведывательная служба—
 հակահետախուզական ծառայություն
 конфискация оружия—զենքի առգրա-
 վում
 конфликт—հակամարտություն
 конфронтационная безопасность госу-
 дарства—պետության առճակատումա-
 յին անվտանգություն
 лидер—առաջատար, առաջընթացիկ
 математическое моделирование боевых
 действий—մարտական գործողու-
 ների մաթեմատիկական մոդելավորում
 меморандум—հուշագիր
 метод—մեթոդ
 —метод балльной оценки наблюдате-
 лем—դիտորդի կողմից բալային գնա-
 հատման մեթոդ
 —метод имитации—նմանակման մեթոդ
 —метод направленного наблюдения—
 ուղղորդված դիտարկման մեթոդ
 —метод направленного самоанализа—
 ուղղորդված ինքնավերլուծության մեթոդ
 —метод произвольного наблюдения—
 կամայական դիտարկման մեթոդ
 мир—աշխարհ
 —бесполюсный мир—անբևեռ աշխարհ
 —геополитически стабильный мир—
 աշխարհաքաղաքականորեն կայուն աշ-
 արհ
 —двухполюсный мир—երկրբևեռ աշխարհ
 —многополюсный мир—բազմաբևեռ աշ-
 արհ

—однополюсный мир—միաբևեռ աշխարհ
 —связанный мир—կապակցված աշխարհ
 могущество—см. *сила*
 мотив деятельности—գործունեության
 շարժանիթ
 наднациональная информационная си-
 стема—վերազգային տեղեկատվական
 համակարգ
 наилучший—см. *оптимальный*
 оптимальный—լավագույն, օպտիմալ
 оптимизация—լավարկում, օպտիմալացում
 —метод теории оптимизации—լավարկ-
 ման տեսության մեթոդ
 —теория оптимизации—լավարկման
 տեսություն
 отбор—см. *выбор*
 —отбор водительского состава—վարոր-
 դական կազմի ընտրություն
 парламентская фракция—խորհրդարա-
 նական խմբակցություն
 патриотизм—հայրենասիրություն, ազգա-
 սիրություն
 —национальный патриотизм—ազգային
 հայրենասիրություն
 политик—քաղաքագետ
 политика—քաղաքականություն
 —космическая политика—տիեզերական
 քաղաքականություն
 —политика взаимной безопасности—
 փոխադարձ անվտանգության քաղաքա-
 կանություն
 —политика взаимной поддержки—փո-
 խադարձ աջակցության քաղաքականու-
 թյուն
 политический—քաղաքական
 политолог—քաղաքագետ
 помехозащитность—խանգարա-
 ցաշտպանվածություն
 посадочная нагрузка—վայրէջքային բեռն-
 վածություն
 прибор для измерения временных ха-
 рактеристик—ժամանակային բնութա-
 գրերի չափման սարք
 приведение—ջրէջք
 противоборство—ընդդիմամարտություն

—информационное противоборство—
 տեղեկության ընդդիմամարտություն
 ракета—հրթիռ
 —дальность действия ракеты—հրթիռի
 հեռավարություն
 —дальность полета ракеты—հրթիռի հե-
 ազակացություն
 —ракета наземного базирования—վը-
 րագետային բազավորման հրթիռ
 рассекречивание изобретения—գյուտի
 ազգագրողնիացում
 рефлексивное управление—ռեֆլեքսի-
 յին կառավարում
 секретноситель—գաղտնակիր
 сила—ուժ, զորույթ
 силовое сдерживание агрессии—ազն-
 սիայի ուժային սպառնալիք
 скороподъемность самолета—ինքնա-
 թիռի արագաբարձրացում
 стереотипный навык—կարծրատիպային
 հմտություն
 теория—տեսություն
 —теория линейного программирова-
 ния—գծային ծրագրավորման տեսու-
 թյուն
 —теория массового обслуживания—
 զանգվածային սպասարկման տեսու-
 թյուն
 —теория нелинейного программирова-
 ния—ոչ գծային ծրագրավորման տեսու-
 թյուն
 —теория стохастического программи-
 рования—ստոխաստիկական ծրագրա-
 վորման տեսություն
 эксперт—փորձագետ
 экспертиза—փորձաքննություն
 экстравертичность—արտազգրություն
 этновера—1. ցեղակրոնություն, 2. ցեղա-
 կրոն
 —молодежная организация этноверы—
 ցեղակրոն երիտասարդական կազմա-
 կերպություն
 —обет этноверы—ցեղակրոն ուխտ
 —орден этноверы—ցեղակրոն ուխտ
 —учение об этновере—ցեղակրոն ուսմունք

ENGLISH-ARMENIAN DICTIONARY

alighting on water—ջրէջք
 annexation—բռնակցում
 Armenian question—հայ դատ, հայկական
 հարց
 Armenian-Georgian armed collision—հայ-
 վրացական զինարբախում

army—բանակ
 —non-class of army—բանակի ապադասա-
 կարգայնություն
 —non-partisaning of army—բանակի ապա-
 կուսակցականություն
 —reinforcement of army—բանակի զորա-

ցում
 autopilot—ինքնադնկասարք
 auto-simulator—ավտովարժասարք
 balance—հաշվեկշիռ
 —balance of interests—շահերի հաշվեկշիռ
 —balance of power—ուժերի հաշվեկշիռ
 bi-processoral system—երկընթացային համակարգ
 climb rate of aircraft—ինքնաթիռի արագարձրացում
 confiscation of weapon—զենքի առգրավում
 conflict—հակամարտություն
 counter-intelligence—1. հակահետախուզություն, 2. հակահետախուզական
 —counter-intelligence activity—հակահետախուզական գործունեություն
 —counter-intelligence service—հակահետախուզական ծառայություն
 —science and research espionage—գիտատեխնիկական հակահետախուզություն
 counter-fight—ընդդիմամարտություն
 —information counter-fight—տեղեկութային ընդդիմամարտություն
 deter aggression by force—ազդեցիկ ուժային սպառնալու
 device for temporal characteristics measurement—ժամանակային բնութագրերի չափման սարք
 disrestriction of invention—գյուտի ապագադաշնախանութ
 driver's traffic behaviour—վարորդի ճանապարհային վարք
 duty-breaker—պարտազանց
 election—ընտրություն
 —majority election—մեծամասնական ընտրություն
 —proportional election—համամասնական ընտրություն
 electronic anticounter measures—խանգարապաշտպանվածություն
 ethno-religion—1. ցեղակրոն, 2. ցեղակրոնություն
 —ethno-religion doctrine—ցեղակրոն ուսմունք
 —ethno-religion order—ցեղակրոն ուխտ
 —ethno-religion pledge—ցեղակրոն ուխտ
 —youth ethno-religion organization—ցեղակրոն երիտասարդական կազմակերպություն
 expert—փորձագետ
 expert examination—փորձաքննություն
 extravertiveness—արտագյուղություն
 geographical—աշխարհագրական

—geographical environment—աշխարհագրական միջավայր
 —geographical parameter—աշխարհագրական պարամետր
 geopolicy—աշխարհաքաղաքականություն
 geopolitical—1. աշխարհաքաղաքագիտական, 2. աշխարհաքաղաքական
 —geopolitical analysis—աշխարհաքաղաքագիտական վերլուծություն
 —geopolitical factor—աշխարհաքաղաքական գործոն
 —geopolitical mechanism—աշխարհաքաղաքական մեխանիզմ
 —geopolitical pole—աշխարհաքաղաքական բևեռ
 —geopolitical stability—աշխարհաքաղաքական կայունություն
 geopolitician—աշխարհաքաղաքագետ
 geopolitics—աշխարհաքաղաքագիտություն
 indication of reaction time—հակազդման ժամանակի ցուցանշում
 information—տեղեկություն
 —information heap—տեղեկությունների վրակիստ
 —leakage of information—տեղեկության արակրոստ
 —unclaimity of information—տեղեկության չպահանջվածություն
 intravertiveness—ներգյուղություն
 kinesthetic sensation—շարժազգումային զգայություն
 landing load—վայրէջքային բեռնվածություն
 landing on water—see *lighting on water*
 leader—առաջընթացիկ, առաջատար
 mathematical modeling of combat operation—մարտական գործողությունների մաթեմատիկական մոդելավորում
 memorandum—հուշագիր
 method—մեթոդ
 —directed observation method—ուղղորդված դիտարկման մեթոդ
 —imitation method—նմանակման մեթոդ
 —method of arbitrary observation—կամայական դիտարկման մեթոդ
 —method of directed introspection—ուղղորդված ինքնավերլուծության մեթոդ
 —method of numerical score by an observer—դիտորդի կողմից բալային գնահատման մեթոդ
 military expansion—ուսման կազմակերպություն
 missile—see *rocket*

—land base missile—վրագետնայա բազա-
վորման հրթիռ
motive action—շարժումային գործողությո-
ւուն
motive of activity—գործունեության շարժ-
ատիք
national patriotism—ազգային հայրենա-
սիրություն
optimal—լավագույն, օպտիմալ
optimization—լավարկում, օպտիմալացում
—optimization theory—լավարկման տե-
սություն
—optimization theory method—լավարկ-
ման տեսության մեթոդ
parliamentary fraction—խորհրդարանա-
կան խմբակցություն
patriotism—հայրենասիրություն, ազգա-
սիրություն
policy—քաղաքականություն
—mutual security policy—փոխադարձ ան-
վտանգության քաղաքականություն
—mutual support policy—փոխադարձ ա-
ջակցության քաղաքականություն
—space policy—տիեզերական քաղաքա-
կանություն
political—քաղաքական
politician—քաղաքագետ
power—զորույթ
reflexive direction—ռեֆլեքսային կառավա-
րում
restriction of work—աշխատանքի գաղտ-
նիացում
rocket—հրթիռ
—rocket distance action—հրթիռի հեռա-

հարություն
—rocket flight range—հրթիռի հեռագնա-
յություն
secret-bearer—գաղտնակիր
selection—ընտրություն
—selection of drivers' staff—վարորդա-
կան կազմի ընտրություն
spiritual bastion—հոգևոր պատվար
state confrontational security—պետությո-
ւան առձակատումային անվտանգությո-
ւուն
stereotype skill—կարծրատիպային հմը-
տություն
strength—see power
supernational information system—վեր-
ազգային տեղեկատվական համակարգ
theory—տեսություն
—linear programming theory—գծային
ծրագրավորման տեսություն
—mass service theory—պահվածային
սպասարկման տեսություն
—non-linear programming theory—նչ գը-
ծային ծրագրավորման տեսություն
—stochastic programming theory—ստո-
խաստիկական ծրագրավորման տեսությո-
ւուն
world—աշխարհ
—bipolar world—երկբևեռ աշխարհ
—connected world—կապակցված աշխարհ
—geopolitical stable world—աշխարհաքա-
ղաքականորեն կայուն աշխարհ
—monopolar world—միաբևեռ աշխարհ
—multipolar world—բազմաբևեռ աշխարհ
—non-polar world—անբևեռ աշխարհ

ՊԱՐՉԱԲԱՆՈՒՄՆԵՐ

«ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ»,
«ԱԶԳԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ»

Գարեգին Նժդեհը 1920-ական թվա-
կաններին հայ բոլշևիկներին մեղադը-
րում էր այն բանում, որ նրանք չունեն
ազգային հայրենասիրություն: «Ազգա-
յին հայրենասիրություն» արտահայտու-
թյունը տերմինային արժեք է ստանում
երկու հանգամանքի բերումով: Առաջինն
այն է, որ շատ դեպքերում մի ազգային
պետական կազմավորումը մտնում է մի
այլ պետության կազմի մեջ, ինչպիսին
էր, ասենք՝ Խորհրդային Միությունը:
Հայերը (և համապատասխանաբար այլ

ազգեր) Խորհրդային Միության կազմում
ունենին երկակի հայրենասիրություն՝
Խորհրդային Միության առումով և Հա-
յաստանի առումով: Առաջինը կոչվում էր
խորհրդային հայրենասիրություն, երկ-
րորդը չէր կոչվում, բայց պետք է կոչվեր
ազգային հայրենասիրություն: Ընդ ո-
րում կոմունիստական գաղափարախո-
սությունը ամեն կերպ տարփողվում,
պարտադրվում էր առաջինը և կաշկանդ-
վում, հետին պլան էր մղվում երկրորդը:

Երկրորդ հանգամանքն այն է, որ
շատ մարդիկ իրենց հայրենիքում չեն
ապրում, ուրիշ ազգի երկրում են ապրում,

ասենք՝ հայերը Ֆրանսիայում: Այստեղ հայերը, լինելով Ֆրանսիայի օրինական և օրինավոր քաղաքացիներ, անշուշտ ունեն որոշակի հայրենասիրություն (օտար բառով ասենք՝ պատրիոտիզմ) այդ երկրի ու նրա ժողովրդի նկատմամբ. պարզ է, որ նրանց վերաբերմունքը Ֆրանսիայի և Ֆրանսիացիներին նկատմամբ նույնը չէ, ինչ որ, ասենք՝ Գերմանիայի և գերմանացիների նկատմամբ: Բայց նրանք միաժամանակ վառ են պահում իրենց ազգային հայրենասիրությունը՝ սերը և նվիրվածությունը մայր Հայաստանին և հայ ազգին, հայ ժողովրդին: Իսկ աշխարհի ամբողջ հայության առումով իմաստավորվում է (տերմինի կարգավիճակ է ստանում) նաև «համազգային հայրենասիրություն» արտահայտությունը:

Եվս մի հարց: Որոշ ազգային փոքրամասնություններ ներկայումս հայրենիք չունեն. ուրեմն նրանք ազգային հայրենասիրություն չունեն: Այստեղ պետք է հիշենք, որ հայրենասիրությունը և՛ պայման է, և՛ համապատասխան վարք, և միաժամանակ այն ուղղված է և՛ հայրենիքին, և՛ ազգին, ընդ որում այս վերջին իմաստով հայերենն ունի ևս մի բառ՝ «ազգասիրություն»: Նշված ազգային փոքրամասնությունների հայրենասիրությունը դրսևորվում է առաջին հերթին ազգասիրության ձևով, ապա և՛ պատմական հայրենիքի հիշողության և սիրո ձևով:

«ԱՇԽԱՐՀԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ»,
«ԱՇԽԱՐՀԱՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ»

«Գեոպոլիտիկա» տերմինը, որի հայերեն համարժեքն է «աշխարհաքաղաքականությունը», շրջանառության մեջ է

մտել առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին՝ նշանակելով աշխարհագրական գործոններով որոշվող քաղաքականություն: Ներկայումս այս հասկացությունը մեծ կշիռ է ստացել քաղաքագիտության մեջ, միաժամանակ ընդլայնվել է նրա բովանդակությունը՝ ներառելով բնակչության քանակը, ազգային կազմը և այլ կարգի գործոններ:

Ռուսերենում և այլ լեզուներում «գեոպոլիտիկա» տերմինը կիրառվում է և՛ աշխարհագրական ու այլ գործոններով պայմանավորված քաղաքականություն, և՛ այդ քաղաքականությունն ուսումնասիրող գիտություն (գիտաճյուղ) նշանակությամբ: Օրինակ՝ Ն. Տուրկոյի և Ս. Մոդեստովի հոդվածում (տես մեր հանդեսի նախորդ և սույն համարները) կան այսպիսի արտահայտություններ՝ «геополитический анализ», «геополитика изучает стабильные параметры» և այլն: Մենք նպատակահարմար համարեցինք տերմինն այս երկրորդ իմաստով թարգմանել «աշխարհաքաղաքագիտություն» («աշխարհաքաղաքագիտական», «աշխարհաքաղաքագետ» անանյալներով): Կարծում ենք ռուսերենում նույնպես կկազմվի այդպիսի տերմին. եթե կա политика—политология բառապույգը, կարող է լինել նաև геополитика—геополитология բառապույգը: Դա ավելի լավ կլինեն, քան ասել՝ «Геополитику (քաղաքականության մաս իմաստով) изучает геополитика (քաղաքագիտության մաս իմաստով)», ինչը պետք է ճիշտ համարվի геополитология տերմինի բացակայության դեպքում:

РАЗЪЯСНЕНИЯ

«ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ»,
«ԱԶԳԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ»

Гарегин Нжде в 1920-е годы обвинял армянских большевиков в отсутствии у них национального патриотизма. Выражение шцգային հայրենասիրություն (национальный патриотизм) приобретает значимость терми-

на вследствие двух обстоятельств. Первое заключается в том, что подчас одно национальное государственное образование входит в состав другого государства, каким был, скажем, Советский Союз. Армяне (и другие нации, соответственно) в составе Советского Союза имели двойное чувство

патриотизма—в отношении Советского Союза и в отношении Армении. Первое чувство называлось советским патриотизмом, а второе чувство должно было бы называться национальным патриотизмом, хотя так не называлось. Причем коммунистической идеологией всячески пропагандировалось, навязывалось первое и ограничивалось, оттеснялось на второй план второе чувство.

Другим обстоятельством является то, что многие люди живут не у себя на родине, а в другой стране, например, армяне во Франции. Здесь армяне, будучи законными и лояльными гражданами, несомненно испытывают чувство патриотизма по отношению к этой стране и ее народу. Понятно, что их отношение к Франции и французам иное, чем, скажем, к Германии и немцам. Но они в то же время испытывают чувство горячего патриотизма: любви и преданности—к Матери-Армении, к армянской нации, к армянскому народу. А в отношении армян всего мира наполняется смыслом (приобретает статус термина) выражение հիմնազգային հարմին փոխընթացություն (общенациональный патриотизм).

И еще один вопрос. Некоторые национальные меньшинства в настоящее время не имеют родины. Значит ли это, что они не имеют и национального патриотизма? Здесь следует напомнить, что патриотизм—это и чувство, и соответствующее поведение, и оно направлено одновременно и на родину, и на нацию, причем для последнего случая в армянском есть соответствующее слово—զգայինընթացություն (любовь к нации). Патриотизм этих национальных меньшинств проявляется в первую очередь в форме любви к нации, а также в форме памяти и любви к исторической родине.

«ԱՇԽԱՐՀԱՔԱՂԱՔԱՎԱՆՈՒԹՅՈՒՆ»,
«ԱՇԽԱՐՀԱՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ»

Термин «геополитика», армянским эквивалентом которого является աշխարհաշրջախաղաղաբանություն, вошел в обращение в годы первой мировой войны, обозначая политику, определяемую географическими факторами. В настоящее время это понятие приобрело большой вес в политологии, одновременно расширилось его содержание, охватив и количество населения, его национальный состав и иного рода факторы.

В русском и других языках термин «геополитика» употребляется в значении политики, обусловленной как географическими, так и иными факторами, а также в значении науки (дисциплины), изучающей эту политику. Например, в статье Н. И. Турко и С. А. Модестова (см. предыдущий и настоящий номера нашего журнала) есть такие выражения: «геополитический анализ», «геополитика изучает стабильные параметры» и т. д. Мы считали целесообразным термин в этом втором смысле перевести на армянский термином աշխարհաշրջախաղաղաբանություն (геополитология), используя и производные от него աշխարհաշրջախաղաղաբանական (геополитологический), աշխարհաշրջախաղաղաբան (геополитолог). Думаем, что и в русском языке будет оправдано образование подобного термина: если существует пара «политика»—«политология», что мешает образованию также пары «геополитика»—«геополитология»? Это лучше, чем говорить: «Геополитику (в смысле—часть политики) изучает геополитика (в смысле—часть политологии)», что должно считаться правильным при отсутствии термина «геополитология».

ԳԻՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Գեներալ-լեյտենանտ *Մ. Հ. Աբրահամյան*, փոխգնդապետ, պատ. գ. դ., պրոֆ. *Բ. Պ. Բալայան*,
փիլ. գ. թ., դոց. *Վ. Ն. Բաղդասարյան*, փոխգնդապետ, բժշկ. գ. դ., պրոֆ. *Բ. Ն. Հարությունյան*,
լեյտենանտ, փիլ. գ. թ., դոց. *Ս. Հ. Հարությունյան*, գեներալ-լեյտենանտ *Վ. Վ. Հարությունյան*,
գեներալ-մայոր *Ս. Ս. Մարտիրոսյան*, գեներալ-մայոր *Լ. Ա. Մարտիրոսով*,
գլխավոր ինժեներ պաշտոնաթող փոխգնդապետ, պատ. գ. դ., ՀՀ գիտ. վաստ. գործիչ *Վ. Ա. Մուրադյան*,
փոխգնդապետ, տեխ. գ. դ., Ռազմագիտության ուսստատանյան ակադեմիայի
ակադեմիկոս *Ա. Ե. Սարգսյան*, գեներալ-լեյտենանտ *Ն. Գ. Տեր-Գրիգորյան*, գնդապետ,
քաղ. գ. դ., Ռազմագիտության ուսստատանյան ակադեմիայի ակադեմիկոս *Հ. Ա. Բոթանջյան*

Պատասխանատու քարտուղար՝ *Դ. Ա. Չիլինգարյան*

Հայերեն տեքստի խմբագիր՝ *Վ. Ն. Բաղդասարյան*

Ռուսերեն տեքստի խմբագիր՝ *Բ. Պ. Բալայան*

Ձևավորող նկարիչ՝ *Ս. Հ. Նարայան*

Տեխնիկական և գեղարվեստական խմբագիր՝ *Ռ. Ն. Գևորգյան*

Տեքստերի թարգմանությունը՝ *Հ. Ա. Ամիրխանյանի, Դ. Ա. Չիլինգարյանի*

Համակարգչային ապահովումը՝ *Մ. Հ. Թադևոսյանի, Ա. Լ. Ջորաբովի*

Լուսանկարչական ապահովումը՝ «Արմենպրես» գործակալության

և ՀՀ ՊՆ լրատվության և թարոզության վարչության

Հանձնվել է շարվածքի 10.09.1998: Ստորագրվել է տպագրության 18.11.1998: Թուղթը՝ օֆսեային:

Ֆորմատը՝ 70×108 ¹/₁₆: Հրատարակչական 7,5 մամուլ: Տպագրական 5,75 + 2 ներդիր:

Պայմանական տպագրական 8,8 մամուլ: Տպաքանակը՝ 500:

Տարածեսալը՝ «Թայմս» և «Բայթիկա»: Տպագրությունը՝ օֆսեյթ: Գինը՝ պայմանագրային:

Վկայական՝ 523: Դասիչ՝ 69263:

Տպագրվել է «Ամերաս» տպարանում

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ПЕРВАЯ РЕСПУБЛИКА АРМЕНИЯ
THE FIRST REPUBLIC OF ARMENIA
(1918–1920)

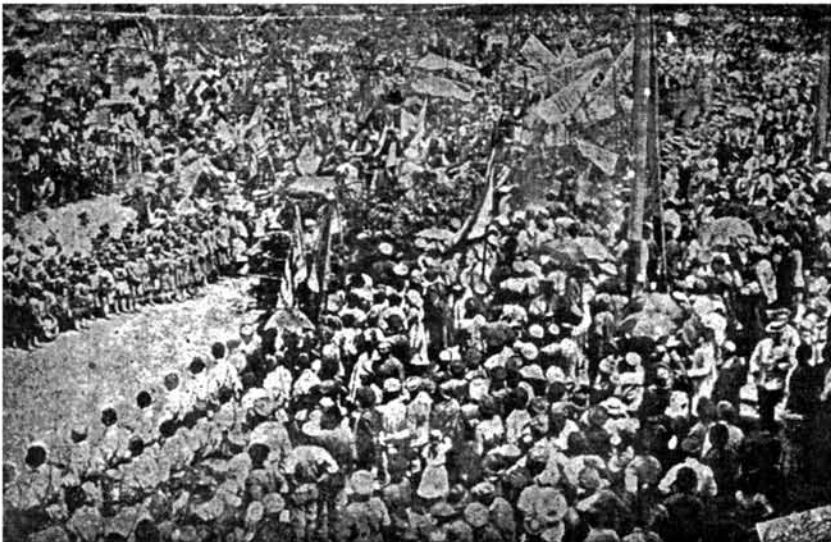

Հանրապետության առաջին տարեկիցը հրետանու զորահանդեսն ընդունում են վարչապետ Ա. Խատիսյանը (առաջին պլանում՝ ձախից) և զինվորական նախարար պորավար Ա. Արարատյանը (առաջին պլանում՝ աջից)։ Երևան, 1919 թ. մայիսի 28

Первая годовщина республики. Парад артиллерии принимают премьер-министр А. Хатисян (на переднем плане слева) и военный министр генерал А. Араратян (на переднем плане справа). Ереван, 28 мая 1919 г.

The first anniversary of the Republic. The Prime-Minister A. Khatisian (in the foreground from the left) and Military Minister general A. Araratian (in the foreground from the right) are accepting an artillery parade. Yerevan, May 28, 1919

(Գ. Լալայան, Դեմքեր հայ ազատագրական շարժումից: Կահիրե, 1949)

Ժողովրդական թափորը տոնախմբության ժամանակ. Երևան, 1919 թ. մայիսի 28

Народные массы во время празднеств. Ереван, 28 мая 1919 г.

Crowds of people celebrating the holiday. Yerevan, May 28, 1919

(Ս. Վրայան, Հայաստանի Հանրապետություն: Փարիզ, 1928)

Հանրապետության պետական և զինվորական ղեկավարները հետևում են տղանցին.
Երևան, 1920 թ. մայիսի 28

Государственные и военные руководители республики
наблюдают прохождение колонн.
Ереван, 28 мая 1920 г.

The state and military authorities are reviewing
the columns of the marchers. Yerevan, 28 May, 1920

(Հայաստանի պատմության ազգային թանգարան)

Տոնական փողոցներում. Երևան, 1920 թ. մայիսի 28
На праздничных улицах. Ереван, 28 мая 1920 г.

In the festal streets. Yerevan, 28 May, 1920

(Հայաստանի պատմության ազգային թանգարան)

ԳԱՐԵԳԻՆ ՆՇԴԵՀ

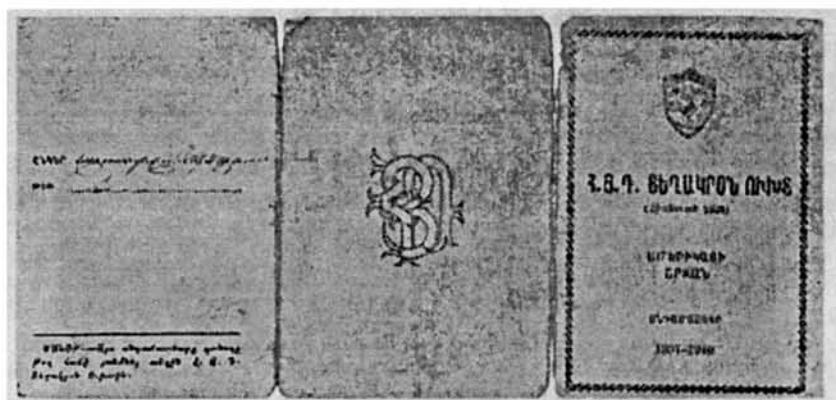
ГАРЕГИН НЖДЕ

GAREGIN NZHDEH

(1888–1955)

Վաղը Բազաբար կռվելու ժառանգ զինվորներ
կռնենա միայն նա, ով այսօր ուխտ ունի:
Գ. ՆՇԴԵՀ

ՀՀԴ անդամական քարտի անդամատումը
 Удостоверение члена ордена этноверы АРФ
 The membership card of the ARF order of the Ethno-religion
 (Ազո, Նժդեհ: Բեյրութ, 1968)

Ցեղանկրոն ուխտի հիմնադիր պորտպար Գարեգին Նժդեհ (ստամ),
 հետևում՝ Տիգրան Մուրադյան, երկու կողմերում՝ ուխտի անդամներ
 հայկական և ամերիկյան դրոշմերով
 Основатель ордена этноверы генерал Гарегин Нжде (сидит),
 за ним—Тигран Мурадян, по бокам—члены ордена этноверы
 с армянским и американским флагами
 The founder of the Ethno-religion order Garegin Nzhdeh (sat),
 in the backside—Tigran Muradian, by both sides accompanied by members
 of the ethno-religion order with Armenian and American flags
 (Ազո, Նժդեհ: Բեյրութ, 1968)

Հայաստանի առաջին հանրապետության կառավարության շենքը, 1918–1920 թթ. Երևան
Здание правительства Первой Республики Армения, 1918–1920 гг. Ереван
The Government Residence of the First Republic of Armenia, 1918–1920. Yerevan

